

ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство

Науковий журнал

2020

Том
Vol. **3**

№ **1**

Scientific journal

**BULLETIN
OF KYIV
NATIONAL
UNIVERSITY
OF CULTURE
AND ARTS**

Series in Museology
and Monumental Studies

Київський національний університет культури і мистецтв
Вісник Київського національного університету культури і мистецтв.
Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство
Науковий журнал

«Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство» є рецензованим науковим журналом відкритого доступу, що публікує статті з музеєзнавства і пам'яткознавства.

Видання адресовано вченим, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрам, усім, хто досліджує теоретичні, прикладні та історичні проблеми музейної та пам'яткоохоронної справи.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 10 від 26.05.2020 р.)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Сергій Пустовалов – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Віктор Вечерський – кандидат архітектури, доцент, Інститут культурної спадщини, Київ, Україна;

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Сергій Руденко – кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Сергій Ольговський – кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Олександр Дзиговський – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна;

Федір Андрущук – доктор історичних наук, Національний музей історії України, Київ, Україна;

Валентин Дергачов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут культурної спадщини АН Молдови, Кишинів, Молдова;

Олександр Єгорейченко – доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь;

Магдалена Мончинська – доктор історичних наук, професор, Лодзький університет, Лодзь, Польща;

Георгій Шаповалов – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя, Україна;

Сергій Скорий – доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна;

Тамаз Путкарадзе – доктор історичних наук, асоційований професор, Батумський державний університет імені Шота Руставелі, Батумі, Грузія;

Юрій Горбань – кандидат культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РЕДАКТОР

Анна Рибка

РЕДАКТОР АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Наталія Сарновська

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ РЕДАКТОР

Вероніка Степко

ДИЗАЙН ОБКЛАДКИ

Євгеній Дорошенко

ТЕХНІЧНЕ РЕДАГУВАННЯ

ТА КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА

Оксана Бережна

Науковий журнал відображається в таких базах даних: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академія, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD; довідник наукових ресурсів відкритого доступу, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова періодика України (НПАУ).

**Найменування органу реєстрації
друкованого видання**

ISSN

Рік заснування

Періодичність

Засновник/адреса

Адреса редакційної колегії

Видавництво

Сайт

E-mail

Телефон

Міністерством юстиції України видано Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації № 23119-12959 Р Серія КВ від 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 рази на рік

Київський національний університет культури і мистецтв,

вул. С. Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01133

вул. Чигоріна, 14, каб. 65, м. Київ, Україна, 01042

Видавничий центр КНУКіМ, вул. Чигоріна, 14, м. Київ, Україна, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

Kyiv National University of Culture and Arts
Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts.
Series in Museology and Monumental Studies
Scientific journal

The scientific journal publishes actual research results in the field of museology, heritage studies, collective memory, historical politics.

The publication is intended for scientists and scientific and pedagogical workers engaged in research on theoretical, applied and historical aspects of museum and heritage studies.

*Recommended for publication by the Academic Council
of Kyiv National University of Culture and Arts
(Minutes No 10 from 26.05.2020)*

EDITOR-IN-CHIEF

Serhii Pustovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Viktor Vecherskyi – PhD in Architecture, Associate Professor, Institute of Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine;

ASSISTANT EDITOR

Serhii Rudenko – PhD in Cultural Studies, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

EDITORIAL BOARD

Serhii Olhovskiy – PhD in History, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Oleksandr Dzyhovskyi – Doctor of Sciences (History), Professor, Odessa National University after I. I. Mechnikov, Odessa, Ukraine;

Fedir Androshchuk – Doctor of Sciences (History), National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine;

Valenty Derhachov – Doctor of Sciences (History), Professor, Leading Researcher, Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences in Moldova, Chisinau, Moldova;

Oleksandr Yehoreichenko – Doctor of History, Professor, Belarussian State University, Minsk, Belarus;

Mahdalena Monchynska – Doctor of Sciences (History), Professor, University of Lodz, Lodz, Poland;

Heorhii Shapovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Chief Researcher, Zaporizhzhia Regional Local History Museum, Zaporizhzhya, Ukraine;

Serhii Skoryi – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of Archeology, National Academy of Sciences in Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Tamaz Phutkaradze – Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Shota Rustaveli Batumi State University, Batumi, Georgia;

Yurii Horban – PhD in Cultural Studies, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

LITERARY EDITOR

Anna Rybka

ENGLISH TEXTS EDITOR

Nataliia Sarnovska

BIBLIOGRAPHIC EDITOR

Veronika Stepko

COVER DESIGN

Yevhenii Doroshenko

TECHNICAL EDITING

AND COMPUTER LAYOUT

Oksana Berezhná

The scientific journal is displayed in BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Scholar, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: the Directory of Open Access scholarly Resources, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Scientific Periodicals of Ukraine (URAN).

Name of authority registration of the printed edition

ISSN

Year of foundation

Frequency

Founder

Editorial board address

Publisher

Web-site

E-mail

Tel.

The certificate of Media Outlet State Registration № 23119-12959 P Series KB dated 25.01.2018 issued by the Ministry of Justice of Ukraine
ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

2018

twice a year

Kyiv National University of Culture and Arts, 36, Yevhena Konovaltsia Str., Kyiv, 01133, Ukraine
14, Chyhorina Str., Off. 65, Kyiv, 01042, Ukraine

KNUKiM Publishing Centre, 14, Chyhorina Str., Kyiv, 01042, Ukraine

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation

© Kyiv National University of Culture and Arts, 2020
© Authors, 2020

Киевский национальный университет культуры и искусств
Вестник Киевского национального университета культуры и искусств.
Серия: Музееведение и памятниковедение
Научный журнал

«Вестник Киевского национального университета культуры и искусств. Серия: Музееведение и памятниковедение» является научным журналом открытого доступа, в котором публикуются статьи, посвященные проблемам музееведения и памятниковедения.

Издание адресовано академическим ученым, преподавателям высшей школы, докторантам, аспирантам, магистрам, всем тем, кто исследует теоретические, прикладные и исторические проблемы музейного дела и сферу охраны историко-культурного наследия.

*Рекомендовано к печати Ученым советом
Киевского национального университета культуры и искусств
(протокол № 10 от 26.05.2020 г.)*

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сергей Пустовалов – доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Виктор Вечерский – кандидат архитектуры, доцент, Институт культурного наследия, Киев, Украина;

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Сергей Руденко – кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Сергей Ольговский – кандидат исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Александр Дзыговский – доктор исторических наук, профессор, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одесса, Украина;

Фёдор Андрищук – доктор исторических наук, Национальный музей истории Украины, Киев, Украина;

Валентин Дергачев – доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, Институт культурного наследия АН Молдовы, Кишинев, Молдова;

Александр Егорейченко – доктор исторических наук, профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь;

Магдалена Мончинска – доктор исторических наук, профессор, Лодзинский университет, Лодзь, Польша;

Георгий Шаповалов – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Запорожский областной краеведческий музей, Запорожье, Украина;

Сергей Скорый – доктор исторических наук, профессор, Институт археологии НАН Украины, Киев, Украина;

Тамаз Путькарадзе – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Батуми, Грузия;

Юрий Горбань – кандидат культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ РЕДАКТОР

Анна Рыбка

РЕДАКТОР АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

Наталья Сарновская

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР

Вероника Степко

ДИЗАЙН ОБЛОЖКИ

Евгений Дорошенко

ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕДАКТИРОВАНИЕ

И КОМПЬЮТЕРНАЯ ВЕРСТКА

Оксана Бережная

Научный журнал отображается в следующих базах данных: BASE, Central and East European Index, Crossref, DOAJ, Google Академия, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: справочник научных ресурсов открытого доступа, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Научная периодика Украины (УРАН).

**Наименование органа регистрации
печатного издания**

ISSN

Год основания

Периодичность

Основатель

Адрес редакционной коллегии

Издательство

Сайт

E-mail

Телефон

Министерством юстиции Украины выдано Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации № 23119-12959 Р Серия KB от 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 раза в год

Киевский национальный университет культуры и искусств,

ул. Е. Коновальца, 36, г. Киев, Украина, 01133

ул. Чигорина, 14, каб. 65, г. Киев, Украина, 01042

Издательский центр КНУКиМ, ул. Чигорина, 14, г. Киев, Украина, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ СТАТТІ З МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Віктор Вечерський	Композиційно-художня оцінка території пам'ятки культурного ландшафту Києва	8
Олена Харченко	Теоретичні аспекти культурно-освітньої роботи з відвідувачами різного віку: розвиток музейної психології у музеях художнього профілю	21

ДИСКУСІЇ

Андрій Москаленко	Археологічна експедиція як об'єкт дослідження: історіографія та джерельна база	33
--------------------------	--	----

ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

Світлана Іванова	Контакти населення Північно-Західного Причорномор'я у добу пізньої бронзи	48
Сергій Ольговський	Кіммерійці — до проблеми визначення носіїв культури. Історіографічний аспект	61
Федір Шелов-Коведяєв	De titulis olbiae ponticae et viciniis II 4. Знову про березанський гімн острову і Ахіллу	75

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Горбань	Збереження історико-культурної спадщини у вимірі української гуманітаристики	85
---------------------	--	----

CONTENTS

THEORETICAL ARTICLES ON MUSEOLOGY AND MONUMENTAL STUDIES

<i>Viktor Vecherskyi</i>	Compositional and artistic territory assessment of the Kyiv cultural landscape monument	8
<i>Olena Kharchenko</i>	Theoretical aspects of cultural and educational work with visitors of different age: museum psychology development in museums of arts	21

DISCUSSIONS

<i>Andrii Moskalenko</i>	Archaeological expedition as a research objective: historiography and sources	33
---------------------------------	---	----

6

RESEARCH OF MATERIAL MONUMENTS

<i>Svitlana Ivanova</i>	Contacts of the North-West Black Sea coast population in the late bronze age	48
<i>Serhii Olhovskiyi</i>	Cimmerians – to the issue of determining the carriers of culture. Historiographic aspect	61
<i>Fedor Shelov-Kovedyaev</i>	De titulis olbiae ponticae et viciniis II 4. Again about the Berezan hymn to the island and Achilles	75

REVIEWS

<i>Yurii Horban</i>	Preservation of historical and cultural heritage in the dimension of Ukrainian humanities	85
----------------------------	---	----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ ПО МУЗЕЕВЕДЕНИЮ И ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЮ

Виктор Вечерский	Композиционно-художественная оценка территории памятника культурного ландшафта Киева	8
Елена Харченко	Теоретические аспекты культурно-образовательной работы с посетителями разного возраста: развитие музейной психологии в музеях художественного профиля	21

ДИСКУССИИ

Андрей Москаленко	Археологическая экспедиция как объект исследования: историография и источники	33
--------------------------	---	----

ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Светлана Иванова	Контакты населения Северо-Западного Причерноморья в эпоху поздней бронзы	48
Сергей Ольговский	Киммерийцы – к проблеме определения носителей культуры. Историографический аспект	61
Фёдор Шелов-Коведяев	De titulis olbiae ponticae et viciniis II 4. Снова о березанском гимне острову и Ахиллу	75

РЕЦЕНЗИИ

Юрий Горбань	Сохранение историко-культурного наследия в измерении украинской гуманитаристики	85
---------------------	---	----

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205305

УДК 711.4(477-25)

КОМПОЗИЦІЙНО-ХУДОЖНЯ ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ КИЄВА

Віктор Вечерський*Кандидат архітектури; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556**Інститут культурної спадщини, Київ, Україна*

Анотація

Мета дослідження – здійснити композиційно-художню оцінку території ландшафтною пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» з наданням на цій основі рекомендацій щодо подальшого збереження традиційного характеру середовища як самої пам'ятки, так і її довкілля. **Методи дослідження** базуються на використанні загальнонаукових та спеціальних методів, зокрема застосовано методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт дослідження розглядається у виникненні й розвитку. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Застосовано методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що уперше комплексно здійснено композиційно-художню оцінку території ландшафтною пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра». Ця експертна оцінка має бути покладена в основу визначення / коригування меж і режимів використання територій як самої пам'ятки, так і її зон охорони. **Висновки.** На підставі здійсненої експертної оцінки території ландшафтною пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» в композиційно-художньому аспекті зроблено висновок про те, що вся територія має високу цінність, бо є територією пам'ятки, яка зараз поки що відноситься до місцевої категорії обліку, але за своїм значенням для української історії та культури має бути занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка національного значення. Проте попри таку високу загальну оцінку всієї території пам'ятки, в її межах можна виділити дві категорії територій, з яких найцінніші знаходяться на високих позначках наддніпрянського плато, з ансамблями і комплексами містобудівних, архітектурних, історичних, археологічних пам'яток національного значення та пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – ансамблем Києво-Печерської лаври. Відносно менш цінні незабудовані території в долині р. Дніпра слугують візуальним басейном з множиною оглядових точок і фронтів та своєрідним п'єдесталом для великомасштабних форм рельєфу позитивної кривизни, увінчаних архітектурними й містобудівними домінантами.

Ключові слова: культурний ландшафт; пам'ятка; територія; місто Київ; експертна оцінка

Вступ

У 2010 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було занесено пам'ятку ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» згідно з наказом Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-10. Ця пам'ятка культурної спадщини міститься на території м. Києва у межах Дніпровського, Печерського, Шевченківського, Подільського адміністративних районів: це Київські гори і долина р. Дніпра, від Дарницького залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі. Габаритні розміри її є досить значними: пам'ятка займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпро на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км. Орієнтовна площа в зазначених вище межах 2 800 га (Звіряка & Вечерський, 2010, с. 198-199).

Актуальність теми дослідження

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена необхідністю розроблення науково-проектної документації щодо параметрів і регламентів збереження пам'ятки ландшафту місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра», внесеної до Державного реєстру нерухомих пам'яток України згідно з наказом Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-10. Необхідність опрацювання такої документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини». На їх виконання була розроблена і зараз реалізується міська цільова програма «Охорона та збереження культурної спадщини Києва на 2019-2021 рр.», яка передбачає, в тому числі, й забезпечення збереження пам'ятки, про яку йдеться.

Відповідно до п. 1 ст. 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини», з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів) навколо них мають встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією і затверджуються відповідним органом охорони культурної спадщини (*Збірник нормативно-правових актів*, 2011, с. 167). Важливо підкреслити таку обставину: пам'ятка, узята на державний облік у 2010 р., станом на початок 2020 р. не має визначених і затверджених меж і режимів використання зон охорони пам'ятки. Ця проблема вирішується у єдиний спосіб, передбачений законодавством, – розробленням відповідної науково-проектної документації. А базою для розроблення такої науково-проектної документації має бути композиційно-художня оцінка території пам'ятки. Питанням здійснення такої експертної оцінки і присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Література за темою дослідження є вкрай обмеженою, оскільки сама тематика культурних ландшафтів для українського пам'яткознавства є новою. Найґрунтов-

ніше цю проблематику опрацьовує А. Звіряка, зокрема у своїй дисертації (Звіряка, 2015), статтях як одноосібних (Звіряка, 2010), так і в співавторстві з автором цього дослідження (Звіряка & Вечерський, 2010). Вагомим і корисним для практики теоретичним напрацюванням є розроблений нею таки Класифікатор ландшафтних об'єктів культурної спадщини (культурних ландшафтів) у підготовлених науковцями НДІ пам'яткоохоронних досліджень Мінкультури у 2009–2010 рр. класифікаторах нерухомих об'єктів культурної спадщини України для автоматизованих інформаційних систем. Цей класифікатор допоміг сформувати «родове дерево понять» щодо культурних ландшафтів як таких (Звіряка, 2012). Стислим синтезом наших знань про культурний ландшафт Києва є відповідний розділ у капітальній монографії про історико-містобудівні дослідження Києва (Вечерський, 2011, с. 108-112).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Як засвідчив аналіз літератури, дотепер в українському пам'яткознавстві недостатньо опрацьованим залишається комплекс теоретичних питань, пов'язаний з культурними ландшафтами як специфічним видом пам'яток. І зовсім нерозробленими є методики експертної оцінки таких пам'яток, особливо такої складної частини інтегрального цілого, як композиційно-художня оцінка території пам'ятки.

Мета дослідження

Метою статті є здійснення композиційно-художньої оцінки території ландшафтної пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» з наданням на цій основі рекомендацій щодо подальшого збереження традиційного характеру середовища як самої пам'ятки, так і її довкілля.

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові (спеціальні) методи дослідження, зокрема методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт дослідження розглядається у виникненні й розвитку. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Застосовано методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування.

Виклад основного матеріалу

Київський культурний ландшафт, що має статус відповідної пам'ятки, складається з частини плато і схилів високого правого берега Дніпра, з акваторії Дніпра з островами та першої надзаплавної тераси правобережних схилів і частини першої надзаплавної тераси лівобережжя, безпосередньо прилеглої до урізу води.

Ландшафтно-містобудівний комплекс на Дніпровських схилах, що включає історично сформовану забудову, розташований на краю плато Печерської височини. Даний об'єкт ландшафту є головною ландшафтною домінантою Києва; уздовж нього проходить головна розпланувальна вісь міста.

Згідно з давньою історичною традицією, Правобережжя є ієрархічно, функціонально й композиційно головним, а Лівобережжя відіграє підпорядковану роль. Високі наддніпрянські кручі Правобережжя завжди були ніби природним п'єдесталом для окремих архітектурних споруд і цілих ансамблів (рис. 1). Причому давньою київською традицією є розміщення поблизу краю рельєфу соціально найпрестижніших, функціонально найголовніших у місті архітектурних споруд – так були розташовані найдавніший палац київської княгині Ольги IX ст., Десятинна, Андріївська й Василівська церкви, Михайлівський Золотоверхий, Дмитрівський, Печерський, два Микільські та інші монастирі (рис. 2).

Рис. 1. Загальний вигляд Києва зі сходу в 1651 р.

За А. Ван Вестерфельдом

Рис. 2. Панорами Києва з боку Дніпра.

Малюнок з «Карти Київської губернії» 1780-х рр.

Саме ці дві константи містобудівного розвитку – неповторний ландшафт на стику різних природно-ландшафтних зон та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант – визначають не тільки композиційно-художній устрій цієї території, а й містобудівну своєрідність Києва (рис. 3).

Просторово-візуальні характеристики ландшафту, його орографія, гідрографічна мережа, дендрологічний склад рослинності є визначальними для композиційно-художньої оцінки території.

Рис. 3. Ландшафт на плані Києва з «Карти Київської губернії» 1780-х рр.

12

Перш за все дану ландшафтну пам'ятку можна поділити на дві принципово відмінні зони, з різними просторово-візуальними характеристиками орографічної складової. Це території активного та інертного ландшафтів. Територією активного ландшафту є гряда Київських гір на краю наддніпрянського плато, що простяглася з південного сходу на північний захід. Саме вона активно формує силуетні характеристики даного ландшафту, що дуже добре усвідомлювали художники, котрі малювали київські ландшафти, зокрема М. Сажин, В. Штернберг, Т. Шевченко та ін. (див. рис. 4, 5). Територією інертного ландшафту є долина Дніпра з основним річищем, протоками і островами. Це той відкритий видовий басейн, який забезпечує добрий візуальний огляд панорам даного ландшафту з різних оглядових точок і фронтів. Межею між ними слугує умовна лінія, що включає Набережне шосе, вулиці Сагайдачного, Покровську, Кирилівську.

Рис. 4. Тарас Шевченко. Київ з боку Дніпра. Рисунок 1843 р.

Рис. 5. Тарас Шевченко. Київ з-за Дніпра. Начерк 1843 р.

Оскільки гряда Київських гір є орографічною формою позитивної кривизни, то вона не тільки виділяється, а й домінує в довкіллі, включаючи в себе такі форми як пагорб, мис. Це і є ландшафтні домінанти як зони найвищої композиційної активності: будь-які архітектурні споруди, поставлені в таких місцях, завжди будуть сприйматися як ієрархічно головні й домінуватимуть у ландшафтному оточенні та архітектурному середовищі (рис. 6). Такими зонами найвищої композиційної активності є (з південного сходу на північний захід): пагорб на території Національного ботанічного саду ім. Гришка, на якому розташований Іонівський монастир, пагорби, на яких розташовані Меморіальний комплекс Національний музей історії України у Другій світовій війні, ансамблі Дальніх печер та Верхньої лаври у складі Києво-Печерської лаври, палац дітей та юнацтва на площі Слави (місце розташування знищеного Микільського монастиря), Володимирська гірка, на якій міститься ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря, пагорб, на якому розташована Андріївська церква, гори Замкова (Киселівка, Фролівська), Старокиївська, Щекавиця, Кирилівські висоти. Всі вони увінчані (або були увінчані в минулі історичні епохи) найвизначнішими архітектурними спорудами, які й визначали архітектурний образ Києва.

У межах цієї гряди виділяються основні вододіли, більшість яких трасується від плато у бік відкритого простору долини, що підвищує композиційну виразність даного ландшафту. Вісі долин також спрямовані в бік широко розгорнутого простору долини р. Дніпра.

Визначені й описані вище ландшафтні домінанти як зони найвищої композиційної активності дозволяють нам визначити трасування головної композиційної вісі гряди Київських гір, яка проходить спершу з півдня на північ, а в районі Києво-Печерської лаври повертає на північний захід і йде з незначними вигинами до Кирилівських висот.

Рис. 6. Києво-Печерська лавра. Акварель невідомого автора сер. XIX ст.

При цьому основне річище р. Дніпро з прилеглими островами відіграє також дуже важливу композиційну роль як головна вісь інертного ландшафту. Головна просторово-композиційна вісь долини Дніпра також проходить спершу з півдня на північ, а в районі мосту ім. Є. Патона повертає на північний захід і йде до Рибальського півострова. Як видно з цього тексту, обидві головні ландшафтні вісі – гряди й долини – майже паралельні, що є важливою характеристикою композиційно-просторових якостей досліджуваного ландшафту.

Історичні архітектурні й містобудівні домінанти, що визначають силуетні характеристики ландшафтної пам'ятки, розташовані уздовж головної композиційної вісі гряди Київських гір. Це (з південного сходу на північний захід): Іонівський монастир, Меморіальний комплекс Національний музей історії України у Другій світовій війні, ансамбль Дальніх печер Києво-Печерської лаври, ансамбль Верхньої лаври (головна містобудівна домінанта всього цього ландшафту), ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря, Андріївська церква, Кирилівська церква.

Історичні архітектурні акценти, що підвищують композиційно-художню оцінку території ландшафтної пам'ятки, також розташовані своєрідним ланцюжком уздовж головної композиційної вісі гряди Київських гір, проте, на відміну від історичних архітектурних і містобудівних домінант, вони розміщені у двох рівнях: на вершинах гряди і біля її підніжжя, уздовж берега Дніпра. Це такі об'єкти (з південного сходу на північний захід): ансамбль Видубицького монастиря, ансамбль

Ближніх печер Києво-Печерської лаври, меморіальний музей жертв Голодомору та обеліск на могилі Невідомого солдата в парку Слави, арка Дружби народів на території Хрещатого парку, Нижній пам'ятник хрещення Русі (колона на честь Магдебурзького права), пам'ятник князю Володимиру на Володимирській гірці, церква Різдва Христового та Річковий вокзал на Поштовій площі, ансамбль Фролівського монастиря, церкви Іллінська, Миколи Набережного та Миколаївська (на воді) на Подолі, ансамбль Покровського монастиря.

Сучасні архітектурні домінанти, що впливають на силуетні характеристики ландшафту, є в основному результатом безсистемної комерційної забудови Києва останнього 20-річчя. Їх поява здебільшого розцінюється негативно тими людьми, котрі усвідомлюють цінність нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища Києва для теперішнього і прийдешніх поколінь. Ця позиція широко й постійно представлена в засобах масової інформації і навіть викликає певні соціальні конфлікти. Разом з тим, досліджуваний культурний ландшафт не є законсервованим: це не «мертве місто», як Херсонес Таврійський у Севастополі чи Помпеї в Італії; це не є місто, що зупинилося в своєму розвитку в минулу історичну епоху, як Лукка в Італії, Трогір у Хорватії чи Чеський Крумлов у Чехії. Київський культурний ландшафт є живим, він розвивається і постійно змінюється в певних своїх аспектах, зберігаючи при цьому загальну розпланувально-просторову композицію, що й становить головну його цінність. З огляду на це, зазначені нижче сучасні архітектурні домінанти можуть розглядатися як просторові маркери, що оприявнюють новітні тенденції розвитку цього «живого» і динамічного культурного ландшафту. Це такі споруди, позначені на відповідному кресленнику (з південного сходу на північний захід): два висотні житлові й офісні комплекси, що фланкують вихід вул. Болсуновської до бульв. Дружби народів; баптистська церква «Храм Миру» на вул. Мічуріна, 66; житловий комплекс Diamond Hill на вул. І. Мазепи, 11-б; житловий комплекс на вул. Грушевського, 9-а; готель на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1 на Подолі (Поштова площа); Будинок торгівлі на Львівській площі; житловий комплекс на вул. Січових Стрільців, 52-а; група висотних житлових будинків у горішній частині вулиці Глибочицької.

Важливою і невід'ємною складовою досліджуваного ландшафту є техногенні домінанти у складі ландшафтної пам'ятки, що визначають її своєрідність та підвищують композиційно-художню оцінку території. Це мости через р. Дніпро, збудовані у 2-й пол. ХХ ст.: Дарницький залізничний міст, міст ім. Є. Патона, міст Метро, Пішохідний міст, Гаванський міст. Вони важливі не лише як комунікації в ландшафті, а й як лінійні об'єкти, уздовж яких існують оглядові fronti, з яких здійснюється панорамний огляд даної ландшафтної пам'ятки (рис. 7).

Аналогічною складовою досліджуваного ландшафту є техногенні акценти у складі ландшафтної пам'ятки, якими є два пішохідні мости: Парковий міст («Міст закоханих», «Чортів місток») через Петрівську алею 1910 р. та Пішохідно-велосипедний міст («Міст Кличка») через Володимирський узвіз 2019 р. Обидва мости з'єднують між собою найважливіші київські парки, розташовані на наддніпрянських схилах, мають локальне значення, але створюють важливі оглядові точки для візуального сприйняття (як фрагментарного, так і панорамного) київських ландшафтів.

Рис. 7. Культурний ландшафт Київських гір і долини Дніпра.

Фото В. Вечерського

16

Для візуально-моторного сприйняття великих за площею території та складних за структурою пам'яток, що належать до типу «визначного місця», найважливішого значення набувають композиційні вісі й композиційні вузли. Це – ті «репери», що дозволяють упорядкувати враження, які людина отримує під час руху при послідовному візуальному сприйнятті різних видових картин – панорам, перспектив, окремих видів. Основні композиційно-планувальні вісі на території досліджуваної ландшафтної пам'ятки – це Набережне шосе, бульвар Дружби народів з мостом ім. Є. Патона, міст Метро з Броварським проспектом, вулиці Лаврська – І. Мазепи – М. Грушевського, Хрещатик, Володимирський узвіз, вулиці Михайлівська – Велика Житомирська – Січових стрільців, Глибочицька, Верхній і Нижній вал, Кирилівська, Сагайдачного, Набережно-Хрещатицька, Межигірська, Подільський узвіз і вулиця О. Теліги.

Основні композиційно-планувальні вузли на території ландшафтної пам'ятки – це дві транспортні розв'язки: на перетині Набережного шосе з бульваром Дружби народів (правобережний в'їзд на міст ім. Є. Патона), лівобережний в'їзд на міст ім. Є. Патона, а також площі Європейська, Незалежності, Поштова, Контрактова.

Для візуального сприйняття і об'єктивної композиційно-художньої оцінки території досліджуваної ландшафтної пам'ятки важливе значення мають транспортні комунікації (шляхи, набережні, мости, віадуки, естакади), з яких здійснюється панорамний огляд ландшафту. Це Дніпровська і Русанівська набережні та перераховані вище мости через р. Дніпро з відповідними транспортними розв'язками. Усі вони важливі для візуально-моторного сприйняття великої ландшафтної пам'ятки, яку складно охопити одним поглядом (хіба що з літального апарата). Тому умоглядний образ такої пам'ятки формується у свідомості суб'єкта у «кінематографічний» спосіб, як послідовний ряд видових кадрів, побачених під час пересування транспортними засобами уздовж зазначених транспортних комунікацій.

Таке ж важливе значення мають і природні лінійні об'єкти (береги р. Дніпра та його протоків і островів), з яких здійснюється панорамний огляд ландшафту: особливо важливими є західні береги Венеціанського і Труханового островів, де завдяки наближеності до правобережжя і низькому розташуванню на рельєфі оглядових точок і фронтів сучасна забудова відступає на другий план і в мінімальній мірі порушує історично сформовані панораму й силует.

Пороги видового сприйняття історичних архітектурних та містобудівних домінант, що визначають силуетні характеристики ландшафтної пам'ятки, представлені радіусами в 1000 метрів і 2000 метрів. 1000 м – це зона доброї видимості домінантних споруд; 2000 м – це зона доброго розрізнення силуетів домінантних споруд. Усе разом формує зони видимості тих архітектурних домінант, які розташовані на правобережжі в зонах найвищої композиційної активності. Ці зони видимості поширюються на схід і покривають долину р. Дніпра між Дарницьким мостом і Подільсько-Воскресенським мостовим переходом, включаючи західні узбережжя Венеціанського і Труханового островів. На ці території має поширюватися жорсткий режим регулювання з заборонаю змін ландшафту та його основних складових. З західного боку, на плато, зазначені пороги видового сприйняття мають суто теоретичний характер, з огляду на щільну забудову та озеленення розташованих там міських кварталів, що перешкоджає вільному візуальному сприйняттю зазначених архітектурних домінант з віддалених оглядових точок.

Висновки

Підсумовуючи слід наголосити, що загальна композиційно-художня оцінка території ландшафтної пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» зводиться до того, що вся територія має високу цінність, бо є територією пам'ятки, яка зараз поки що відноситься до місцевої категорії обліку, але за своїм значенням для української історії та культури має бути занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка національного значення. Проте попри таку високу загальну оцінку всієї території пам'ятки, в її межах можна виділити дві категорії територій, з яких найцінніші знаходяться на високих позначках наддніпрянського плато, з ансамблями і комплексами містобудівних, архітектурних, історичних, археологічних пам'яток національного значення та пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – ансамблем Києво-Печерської лаври. Відносно менш цінні незабудовані території в долині р. Дніпра слугують візуальним басейном з множиною оглядових точок і фронтів та своєрідним п'єдесталом для великомасштабних форм рельєфу позитивної кривизни, увінчаних архітектурними й містобудівними домінантами. На території, які прилягають до території пам'ятки з півдня, півночі й заходу, мають поширюватися обмеження й обтяження містобудівної діяльності, передбачені для зон охоронюваного ландшафту та регулювання забудови.

Список посилань

- Вечерський, В. (Ред.). (2011). *Історико-містобудівні дослідження Києва*. Фенікс.
Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. (2011).
Деснянська правда.
- Звіряка, А. (2010). Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва. *Регіональна історія України*, 4, 227-236.
- Звіряка, А. (2012). Класифікатор ландшафтних об'єктів культурної спадщини (культурних ландшафтів). В *Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України* (с. 58-61). Фенікс.
- Звіряка, А. (2015). *Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як пам'ятка культурної спадщини*. (Автореферат дисертації кандидата історичних наук). Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Київ.
- Звіряка, А., & Вечерський, В. (2010). Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*, 5, 198-235.

References

- Vecherskyi, V. (Ed.). (2011). *Istoryko-mistobudivni doslidzhennia Kyieva [Historical-Urban Studies of Kyiv]*. Feniks [in Ukrainian].
- Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny [Collection of Regulations on Cultural Heritage Protection]*. (2011). Desnianska pravda [in Ukrainian].
- Zviriaka, A. (2010). Kulturnyi landshaft u formuvanni terytorii m. Kyieva [The Cultural Landscape in the Formation of the Territory of Kyiv]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 4, 227-236 [in Ukrainian].
- Zviriaka, A. (2012). Klyasyfikator landshaftnykh obektiv kulturnoi spadshchyny (kulturnykh landshaftiv) [Classifier of landscape objects of cultural heritage (cultural landscapes)]. In *Klyasyfikatory nerukhomykh obektiv kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Classifiers of immovable objects of cultural heritage of Ukraine]* (pp. 58-61). Feniks [in Ukrainian].
- Zviriaka, A. (2015). *Istorychnyi landshaft Kyivskykh hir i dolyny r. Dnipro yak pamiatka kulturnoi spadshchyny [Historical landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River valley as a cultural heritage monument]*. (Abstract of PhD Dissertation). The Centre of Monument Research of the NAS of Ukraine and USPHCM, Kyiv [in Ukrainian].
- Zviriaka, A. I., & Vecherskyi, V. V. (2010). Istorychnyi landshaft Kyivskykh hir i dolyny r. Dnipro yak landshaftna pamiatka [The historical landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River valley as a landscape monument]. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen*, 5, 198-235 [in Ukrainian].

COMPOSITIONAL AND ARTISTIC TERRITORY ASSESSMENT OF THE KYIV CULTURAL LANDSCAPE MONUMENT

Viktor Vecherskyi

*PhD in Architecture; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556
Institute of Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine*

Abstract

The purpose of the study is to carry out a compositional and artistic territory's evaluation of the Landscape Monument "Historic Landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River Valley", with recommendations on how to preserve the traditional character of the environment as well as the environment itself. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special methods, in particular applied methods of theoretical research, namely the historical method in a systematic approach, when the object of research is considered in its origin and development. The systematic approach is to comprehensively study the object as a certain unity with the coherent functioning of the parts and the whole. Methods of bibliographic, archival, cartographic, iconographic research, as well as methods of empirical research: observations, full-scale studies, comparisons and mapping, have been applied. **The scientific novelty** of the research is that for the first time a compositional and artistic territory evaluation of the landmark "Historic Landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River Valley" was carried out. This expertise should form the basis for defining / adjusting the boundaries and modes of use of the site itself and its conservation areas. **The findings and conclusions of the study** are based on the expert evaluation of the territory of the landmark "Historic landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River valley" in the compositional and artistic aspect. It is concluded that the entire territory is of high value, because it is a landmark that is currently still a part of to the local accounting category, but by its importance for Ukrainian history and culture it should be entered in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine as a monument of national importance. However, despite such a high overall assessment of the entire territory of the monument, two categories of territories can be distinguished within it. The most valuable of them are on the high marks of the Dnieper plateau, with ensembles and complexes of town-planning, architectural, historical, archeological monuments of national importance and UNESCO World Heritage Site – the Kyiv-Pechersk Lavra ensemble. The relatively less valuable undeveloped territories in the Dnieper valley serve as a visual pool with many viewing points and fronts and a kind of pedestal for large-scale forms of positive curvature topped by architectural and urban dominants.

Keywords: cultural landscape; monuments; territory; the city of Kyiv; expert evaluation

КОМПОЗИЦИОННО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА ТЕРРИТОРИИ ПАМЯТНИКА КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТА КИЕВА

Виктор Вечерский

Кандидат архитектуры; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556
Институт культурного наследия, Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – осуществить композиционно-художественную оценку территории ландшафтного памятника «Исторический ландшафт Киевских гор и долины р. Днепр» с предоставлением на этой основе рекомендаций по дальнейшему сохранению традиционного характера среды как самого памятника, так и его окружающей среды. **Методы исследования** базируются на использовании общенаучных и специальных методов, в частности применены методы теоретических исследований, а именно исторический метод при системном подходе, когда объект исследования рассматривается в возникновении и развитии. При этом системный подход заключается в комплексном изучении объекта как определенного единства с согласованным функционированием частей и целого. Применены методы библиографических, архивных, картографических, иконографических исследований, а также методы эмпирических исследований: наблюдение, натурные исследования, сравнение и картографирование. **Научная новизна исследования** заключается в том, что впервые комплексно произведена композиционно-художественная оценка территории ландшафтного памятника «Исторический ландшафт Киевских гор и долины р. Днепр». Эта экспертная оценка должна быть положена в основу определения / корректировки границ и режимов использования территорий как самого памятника, так и его зон охраны. **Выводы.** На основании проведенной экспертной оценки территории ландшафтного памятника «Исторический ландшафт Киевских гор и долины р. Днепр» в композиционно-художественном аспекте сделан вывод о том, что вся территория имеет высокую ценность, потому что является территорией памятника, который сейчас пока относится к местной категории учета, но по своему значению для украинской истории и культуры должен быть занесен в Государственный реестр недвижимых памятников Украины как памятник национального значения. Однако несмотря на такую высокую общую оценку всей территории памятника, в ее пределах можно выделить две категории территорий, из которых самые ценные находятся на высоких отметках приднепровского плато, с ансамблями и комплексами градостроительных, архитектурных, исторических, археологических памятников национального значения и памятником всемирного наследия ЮНЕСКО – ансамблем Киево-Печерской лавры. Относительно менее ценные незастроенные территории в долине р. Днепр служат визуальным бассейном с множеством смотровых точек и фронтов и своеобразным пьедесталом для крупномасштабных форм рельефа положительной кривизны, увенчанных архитектурными и градостроительными доминантами.

Ключевые слова: культурный ландшафт; памятник; территория; город Киев; экспертная оценка

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205314

УДК 069:7]:[069.1:159.9

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ З ВІДВІДУВАЧАМИ РІЗНОГО ВІКУ: РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ У МУЗЕЯХ ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ

Олена Харченко

Кандидат історичних наук;

e-mail: elena.muz.art@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4496-9844

Київ, Україна

Анотація

Мета статті – проаналізувати сучасні проблеми культурно-освітньої діяльності в музеях художнього профілю, визначити роль та ефективність психологічних методів в контексті роботи з відвідувачами різного віку. **Методологія дослідження.** Застосовано міждисциплінарний підхід з використанням методів аналізу, синтезу, узагальнення. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що дана стаття започатковує в українському музейництві аналіз культурно-освітньої діяльності художніх музеїв з позицій музейної психології. **Висновки.** На сьогодні використання психологічних методів в культурно-освітній роботі з відвідувачами різного віку у вітчизняних музеях художнього профілю є мало дослідженим питанням. В Україні музейна психологія розвивається в рамках культурно-освітньої роботи та музейної педагогіки. Ефективність сприйняття музейної інформації відвідувачами залежить від багатьох чинників, серед яких важливе значення займають вивчення потреб музейних відвідувачів, інтерпретація експозицій з урахуванням принципу вікової психології та сенсорного сприйняття. На початку XXI ст. розвиваються тенденції поширення диференційованого та мультисенсорного підходів у інтерпретації музейних експозицій. В культурно-освітній роботі з сучасними відвідувачами використовуються інноваційні, арт-терапевтичні, сенсорні, мультимедійні та віртуальні технології. Ці засоби, побудовані з урахуванням музейної психології, урізноманітнюють процеси трансляції культурного досвіду у вітчизняних музеях, виводять культурно-освітню діяльність художніх музеїв на якісно новий рівень розвитку.

Ключові слова: художні музеї; відвідувачі; культурно-освітня робота; музейна психологія; інклюзивність; сприйняття музейної експозиції; музейна інформація; арт-терапія

21

Вступ

Серед актуальних завдань сучасної культурно-освітньої роботи вітчизняних музеїв художнього профілю, залишаються: популяризація, рекреація, інтерпретація музейної інформації та організація доступної комунікації з музейною аудиторією, розробка нових форм і засобів трансляції культурного досвіду. Використання інтерактивних, дистанційних, віртуальних, освітніх технологій розширюють її

можливості, укріплюють статус відвідувачів як активних співучасників моделювання образу сучасного музею. Сучасна культурно-освітня діяльність вітчизняних музеїв художнього профілю набуває ефективності завдяки міждисциплінарному підходу і взаємодії різних галузей науки: мистецтвознавства, музеєзнавства, культурологічних, естетичних та історичних знань, соціології, філософії, педагогіки та психології, менеджменту та маркетингу тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Сучасний традиційний та інноваційний культурний продукт, який пропонують музеї своїм відвідувачам, повинен будуватися на психології сприйняття відвідувачів, на яких він розрахований, їх віковий ценз та рівень знань. Цю думку підтримують як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники (Харитоновна, 2018; Ключко, 2018; Благодійний фонд «Мистецький Арсенал», 2019). На жаль, на цей час, музейна психологія, на відміну від досвіду зарубіжних країн, де психологічні аспекти культурно-освітньої роботи почали активно досліджуватися і вводитися в роботу з відвідувачами з другої половини ХХ ст., розвивається дещо уповільнено. В Україні музейна психологія офіційно ще не набула наукового статусу. У вітчизняних музеях немає посад музейних психологів. Але цей напрямок роботи з музейною аудиторією впевнено розвивається у межах культурно-освітньої практики та музейної педагогіки. На базі київських музеїв «Мистецький Арсенал» та «Музей Ханенків», інших музеїв різних профілів, проводяться спеціалізовані семінари та лекції для музейних працівників з метою обміну досвідом і поширення інклюзивних практик в Україні. Серед вітчизняних музеїв художнього профілю, нині, крім вище зазначених музеїв, програми для незрячих людей і людей з вадами зору мають: Дніпропетровський художній музей, Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини, Національний музей у Львові ім. А. Шептицького, Національний художній музей України, Національний музей Тараса Шевченка та інші.

22

Виклад основного матеріалу

В музеях художнього профілю багатозаровий семантичний зміст творів образотворчого мистецтва розкривається через різні традиційні та інноваційні форми роботи з музейними відвідувачами різного віку. Використання методів і знань психологічної науки в рамках культурно-освітньої діяльності допомагають найбільш ефективно будувати роботу з музейними відвідувачами на практичних засадах. Пошук адаптивних сучасних засобів в процесах інтерпретації музейних експозицій через візуальні, аудіальні, тактильні, кінестетичні, сенсорні форми, також базується на психологічних засадах і музейній психології. Це поняття охоплює не лише знання особливостей вікових, гендерних, професійних та інші характеристик аудиторії, а й включає різні психологічні аспекти сприйняття естетичних об'єктів, музейної експозиції загалом (Ваньшин, 2018).

Інклюзивність музеїв, як сучасний процес, має психологічне підґрунтя і нині набуває широкої актуальності для українських музеїв. Вона передбачає забезпечення рівних комунікативних можливостей для всіх категорій відвідувачів, макси-

мальне створення умов доступності культурного продукту для всієї громадянської спільноти (Верховна Рада України, 2017; Благодійний фонд «Мистецький Арсенал», 2019). В ширшому розумінні цього поняття – це розвиток процесів забезпечення рівних можливостей як для постійних, так і потенційних відвідувачів, музейне середовище, відкрите для всіх. А також – участь вітчизняних музеїв різних профілів у процесах заохочення відвідувачів різного віку до відкритої і активної комунікації, створення сприятливих умов для міжсуб'єктної взаємодії, пошук нових форм реалізації інтерактивних засобів, активний вплив edutainment-технологій на сенсорну сферу музейної аудиторії (Шляхтина, 2013; Ключко, 2018, с. 16).

На нашу думку, на ці процеси також впливають:

- Відповідь на запитання «Що ж спонукає сучасного відвідувача прийти до музею, якщо навколо стільки альтернатив? З якою метою людина іде до обраного музею (якщо це не заплановане відвідування в рамках шкільної та студентської програми), а це доросла, свідомо аудиторія і прогресивна молодь?»

- Індивідуальні враження. В сучасному світі інформаційних технологій та швидкоплинних змін, людина перенасичена інформацією, яку і так можна швидко знайти у пошуковій системі Google та Вікіпедії. Те, що хвилює людину, надихає, наповнює враженнями. А це – «живе мистецтво», що викликає емоції дає поштовх для осмислення.

- Потреба у нових емоціях, пошук естетичних та емоційних ресурсів, що притаманні сучасній людині. Навантаження та стреси виснажують, мистецтво виступає засобом перезавантаження. Жодна людина не хоче дозволяти собі розкіш зіпсованого настрою та вражень від нецікавих виставок, неввічливого персоналу музеїв, відсутності елементарних засобів – стільців для відпочинку, кондиціонерів в літню спеку. Перше враження складається швидко. Відновити довіру важко. Відвідувачі, зазвичай, уникають повторних візитів, якщо перше враження було зіпсоване або принесло негативні емоції.

- Дотримання мультисенсорного принципу в інтерпретації музейної інформації: врахування основних каналів та способів сприйняття, вікові, фізичні, психічні особливості аудиторії, включення сенсорних, тактильних, аудіальних та інших елементів до експозицій (наприклад, інтерактивних зон або експонатів). Це необхідно для того, щоб відвідувачі з різними можливостями й особливостями сприйняття змогли без перешкод долучитися до музеїв.

- Інновація та користь. Конкуренція у пропозиціях культурних продуктів сучасних музеїв достатньо велика. На сьогодні замало побудувати цікаву виставку і зробити її професійну промоцію. Відвідувач, його культурні запити та інтереси формують сучасний імідж музеїв. Тому важливо, щоб концепції виставок були цікавими не тільки фахівцям, а отримували відгос у серцях і почуттях своїх відвідувачів. Для цього потрібно вивчати їх потреби, інтерпретувати інформацію у доступному вигляді, залишаючи простір для власних сенсів, які буде знаходити для себе відвідувач.

- Бути відкритими до діалогу і прислуховуватися до зауважень музейних відвідувачів. Тому що ніхто крім них не розкаже краще про свої потреби. Професійно підбирати персонал, який формує обличчя музею в очах публіки.

З метою підвищення ефективності цих процесів як у музеях, так і позамузейно-му просторі, вітчизняні музеї продовжують вивчати потреби своїх відвідувачів за

допомогою наукових методів. Загальнонаукові та спеціальні – запозичені з психології методи спостереження, експерименту, анкетування, опитування, аналізу, синтезу, інші (Горностай & Титаренко, 2001, с. 5), практично використовуються. Але достовірність, валідність результатів таких опитувань та анкетувань (крім професійно-визначених), часто є досить умовною і дозволяє здійснювати поверхневе дослідження проблеми. Спеціалізовані дослідження з проведенням анкетування та опитування музейних відвідувачів вимагають дотримання необхідних умов виконання, обчислення результатів, здійснення аналізу за різними критеріями. Це потребує часу, залучення спеціалістів та додаткових музейних коштів. Як показує практика, зацікавлені в цьому музеї, як Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Рудик, 2012; Рудик, 2013), знаходять розв'язання цієї проблеми через пошук додаткового фінансування проектів з вивчення своєї аудиторії і залучають спеціалістів через форми грантової підтримки Українського культурного фонду та інших благодійних організацій.

Залучення коштів через грантову та спонсорську допомогу розкривають додаткові можливості для втілення інноваційних проектів та програм, розрахований на музейну аудиторію різного віку. Це дозволяє більш ефективно і цілеспрямовано залучати відвідувачів до діалогу з музеями, отримувати зворотний зв'язок і розуміти, що їх цікавить. А також, визначати ефективність традиційних та інноваційних форм культурно-освітньої практики, вивчати, наскільки запропонований культурний продукт є для них актуальним.

Включення відвідувачів у музейне середовище відбувається на різних рівнях, що визначає багатоканальність, або *мультисенсорність сприйняття* музейної інформації. Популяризація та інтерпретація експонатів музеїв художнього профілю є ефективною, коли охоплює не лише візуальне сприйняття творів образотворчого мистецтва. Побудова форм культурно-освітньої діяльності, у якій враховуються різні канали сприйняття музейної інформації – візуальний, аудіальний, кінестетичний, ольфакторний, сприяє глибшому сприйняттю естетичних та символічних образів мистецтва, поглиблює включення у індивідуальне осмислення музейних експонатів.

Поширеною практикою сучасних зарубіжних музеїв різних профілів є досить широке використання засобів мистецтва в арт-терапії та психологічній корекції. Катарсисна, естетотерапевтична, арт-терапевтична дія мистецтва аналізується у дослідженнях зарубіжних та вітчизняних психологів Г. Арнхейма, Д. Рубіна, М. Волкова, О. Волкової, Л. Виготського, О. Платонової, М. Кисельової, Н. Жвітіашвілі, М. Мацкевич, О. Тараріної, В. Назаревич, О. Тиунової, інших.

Саме поняття «арт-терапія» було введено у науковий обіг у 1938 р. психологом А. Хіллом. Спочатку цей напрямок діяльності розглядався як інструмент прогресивної психологічної допомоги для вирішення широкого кола психолого-соціальних завдань в лікарнях різного профілю, в тому числі, психіатричних. У наш час він активно розвивається у провідних музеях світу. Основні завдання цього напрямку діяльності охоплюють збереження та відновлення психічного здоров'я людей і пов'язані з профілактикою і вирішенням конфліктних ситуацій, розвитком інтелектуального та емоційного, морального потенціалу людей різного віку з різними проблемами (Киселева, 2007 с. 9-14). Арт-терапевтичний процес визначається рядом особливостей, пов'язаних з творчою діяльністю і базується на тому, що

творчий потенціал закладений у кожної людини, але він знаходиться на різних рівнях підсвідомості. Вивільнення цього творчого потенціалу особистості проходить за допомогою арт-терапії. Процес може бути як індивідуальним, так і груповим.

Ще з другої пол. XX ст. зарубіжні експозиції стали будуватися на основі мультисенсорного підходу, який передбачає, що при ознайомленні з музейними експозиціями відвідувачі будуть використовувати різні способи сприйняття, будуть активно залучені різні органи чуття. Сучасні вітчизняні музеї взяли на озброєння ефективність окремих мультисенсорних форм, зокрема, у практиці роботи з людьми, які мають порушення зору та слуху. Корекційні психологічні методи, які можна більш широко використовувати у культурно-освітній роботі вітчизняних музеїв, знаходяться на стадії вивчення та експериментального втілення.

Не менш важливим для відвідувачів, є поняття *психологічного комфорту*. Як себе почуває відвідувач у залах, які емоції він отримує від виставки чи експозиції, які психологічні потреби у нього виникають і як їх задовольнити. На цей чинник також можуть впливати різні фактори, що мають суб'єктивний характер, але вони також формують загальне враження від музею (Шляхтина, 2013; Харитоновна, 2018; Ключко, 2018, с. 16).

На часі, актуальними залишаються не вирішені в багатьох міських та обласних музеях проблеми відсутності пандусів та ліфтів для людей з обмеженими можливостями. Архітектурні особливості будинків з високими сходами та відсутність супроводжуючих є причиною численних обмежень. На жаль, часто ця категорія відвідувачів не може потрапити до постійної експозиції чи відвідати нову виставку в музеях, де відсутні такі зручні умови. Також важливо враховувати зручність огляду експонатів для відвідувачів, відповідно до специфіки інформації візуального ряду експонатів, можливо пропонувати маршрут огляду (якщо виставка має чітку логічну або хронологічну структуру). Особливо це актуальне для людей літнього віку та аудиторії з фізичними обмеженнями, інвалідами, які потребують супроводу для більш зручного огляду експозицій.

Одним з сучасних методів, який є особливо ефективним для роботи з дитячою аудиторією, є *казкотерапія*. Цей термін, який характеризує окремий терапевтичний напрямок психології, з'явився у 1990-ті роки XX століття (Киселева, 2007, с. 10) і в основу покладено цілення казкою. З кінця XX ст. цей метод почав використовуватися у культурно-освітній роботі зарубіжних музеїв. До музейних екскурсій для дітей почали вводитися казкові персонажі-ведучі, з'являються музейні театралізації, що розкривають зміст сюжетів музейних експонатів, проводиться театралізація і складання казок в рамках музейної арт-терапії. Українські музеї звернулися до використання окремих складових цього методу з другої половини XX століття. На початку XXI ст. цікавість поновилася з метою інтерпретації творів образотворчого мистецтва для дітей.

На наш погляд гра та казка, поєднані і доповнені театралізацією, драматизацією, вдало розкривають естетичний зміст як давнього, так і сучасного образотворчого мистецтва, оскільки цей матеріал є достатньо складним для сприйняття відвідувачами різного віку. Казкотерапія має широкі можливості для розкриття внутрішнього світу дитини через поєднання уяви й фантазії зі сприйняттям візуальних форм. Метод уявної подорожі та «оживлення картин» через казкотерапію,

театралізацію й інсценізацію, ефективно розвиває образне і логічне мислення дітей. Комплексний підхід у використанні цих методів в культурно-освітній роботі допомагає у доступній формі розкривати, інтерпретувати зміст, запам'ятовувати інформацію. Відкриваються можливості для усвідомленого переживання емоцій, як індивідуальних реакцій та емоційних відгуків щодо сприйняття музейної експозиції чи окремих творів мистецтва, відчуття причетності до історичних подій, реальних та вигаданих персонажів мистецьких творів – через метафору, образ, символ, вони оформлюються в індивідуальні враження, доповнюються музейною атмосферою (Харченко, 2018).

В рамках методу музейної казкотерапії, розрахованого на дитячу аудиторію, діти можуть оживляти персонажів картин, копіювати їх рухи, складати діалоги та імпровізації. Це допомагає краще осмислити й запам'ятати образ. На нашу думку, використання музейної казкотерапії в культурно-освітній роботі дітей шкільного віку може розвиватися у наступних напрямках:

- Психологічний корекційний і виховний напрямки, у тісному зв'язку з естетичним та загальним розвитком особистості дитини;
- Розвиток комунікативної активності (через спільне обговорення, складання казкових історій та оповідок за сюжетами картин);
- Вирішення проблемних ситуацій (через домислювання та інтерпретацію розвитку подій, зображених у творах образотворчого мистецтва);
- Зцілення казкою, катарсисне та емоційне відреагування, розвиток емпатії (через обігрування сюжетів);
- Розвиток фантазії, уявлень, логічного та образного мислення, розвиток комунікативної активності, тренування пам'яті та уваги (через розповідь, опис, порівняння та зіставлення життєвих та казкових ситуацій);
- Ілюстративність – прилучення до історії, мистецтва, культури та загальнолюдських цінностей (через осмислення символів та міфологічних образів);
- Релаксація та творче самовираження (рольові ігри; складання індивідуальної та групової казки; малювання, ліплення, створення колажів та інсталяцій за казковими мотивами).

В процеси музейної гри та казкової драматизації можуть бути включені як діти, так і дорослі: ділитися своїми враженнями, формувати новий сюжет, фантазувати, інтерпретувати образ по-іншому. Образи й символи у такий спосіб трансформуються й осмислюються крізь призму особистого досвіду, культурні і вікові особливості сприйняття. Доросла аудиторія та люди літнього віку добре включаються в діалог, коли вони відчувають позитивні емоції (Савчин, 2011; Арефьева & Смирнова, 2010).

Специфіка образотворчого мистецтва полягає в тому, що воно покликане пробуджувати і формувати естетичне сприйняття, викликати емоційні реакції – індивідуальні, співвідносні з внутрішнім світом кожного глядача. Один і той же експонат може викликати різні типи реагування з різними почуттями (наприклад, задоволення чи відразу, інше). Емоційна дія кольору і форми може заспокоювати одних людей і викликати збудження нервової системи в інших глядачів (Тарарина, 2019; Андрє & Некрасова, 2016). Розкриття духовного і філософського змісту творів образотворчого мистецтва для дорослих відвідувачів, може апелювати до власного світосприйняття і процесів життєтворення. Самоспостереження за

емоціями, які виникають як реакція сприйняття того чи іншого сюжету, візуальних засобів, технічні характеристики виконання творів, їх колорит, форму, композицію. Ці особливості варто враховувати у роботі з різними категоріями відвідувачів. Як стверджують психологи, *арт-терапія*, як творчий метод, є ефективним засобом емоційного виховання й активності дітей, дорослих, відвідувачів з особливими потребами (Медведева и др., 2001; Киселева, 2007; Благодійний фонд «Мистецький Арсенал», 2019; Тарарина, 2019; Тинова, 2011).

Живопис, графіка, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво, архітектура більшість відвідувачів сприймається через візуальний канал. Додатково у різних формах культурно-освітньої роботи можуть бути залученими інші модальності сприйняття. Наприклад, включення кінестетичного каналу, активізація рецепторів дотику (у роботі з тактильними моделями для незрячих, тактильне обстеження предметів і моделей, закріплення інформації на заняттях з ліплення, створення сюжетних картин та об'єктів-вражень з використанням різних матеріалів). Слуховий канал сприйняття музейної інформації є активним, коли діти слухають розповідь екскурсовода чи музейного педагога, відповідають на запитання, підтверджують свою думку логічними висновками за деталями зображення, користуються аудіосупроводом. Ольфакторний канал може активізуватися через сприйняття окремих запахів та ароматів, які можуть у відвідувачів та людей з вадами зору пробуджувати уяву, викликати асоціацію з матеріалом, з якого створена робота (наприклад, дерево окремої породи, або відтворювати запах квітів, фруктів, зображених у натюрмортах).

У XXI сторіччі активно розвивається і вплітається у музейний досвід філософія *цифрових технологій*, гаджетів та віртуальних образів, застосування яких дозволяє з більшою інтенсивністю долучатися до теми образотворчого мистецтва та занурюватися в атмосферу музейних експозицій. На цей час, у зарубіжних художніх музеях інноваційні цифрові та музейно-психологічні технології випереджають вітчизняні. Цифрові технології дозволяють відвідувачам музеїв «входити» у віртуальну реальність картин і музейних експозицій (Харченко, 2015). За допомогою електронних і цифрових технологій можна самостійно моделювати і видозмінювати експонати. Так, наприклад, у Токійському музеї цифрового мистецтва (Mori digital art), відвідувач може опинитися у віртуальному просторі й створити «живу картину». Через рухи тіла та дотик до сенсорних панелей можна формувати бажану проєкцію зображення. Картини «розквітають», відтворюють об'ємну форму, реагують на дотик та траєкторію руху. Експонатом стає сама людина та візуальні образи, запрограмовані через комп'ютерну програму. Спроєктовані образи перетікають один в одного, видозмінюються, сенсорно та емоційно включають відвідувачів до взаємодії через зір, дотик, слух, рухи тіла. Гаджети доповнюють «живе сприйняття» включенням віртуальних елементів: обігравання сучасних та вигаданих образів у 3D-проєкції, огляд і аналіз експонатів через мобільні додатки, що містять основні відомості про твір мистецтва, використання віртуальних шоломів, сенсорних камер та інших технічних пристроїв. Завдяки сучасним гаджетам стає можливими заглиблення у віртуальний світ творчості того чи іншого художника – відвідувачі можуть знайомитися з біографічними відомостями митців, опиняються в іншій реальності (майстерні чи жилій кімнаті художника), змоделювати продовження сюжету через віртуальні засоби, намалювати 3-D картину (Музей Ван Гога в Ам-

стердамі). Таке здійснення віртуальних подорожей не лише наближає відвідувачів до світу художника, а й розкриває можливість «подорожувати у часі», пропускати художні образи крізь свою свідомість, осмислювати їх з точки зору сучасної людини, вибудовувати зв'язки між минулим і сучасним.

У XXI ст. художні музеї задля розширення впливу музеїв на відвідувачів, пропонують активно використовувати смартфони у процесі сприйняття музейних експонатів: відчутти себе складовою музейного простору – зробити селфі на тлі відомого експонату, здійснити віртуальну подорож у минуле, відвідати екскурсую-театралізацію з історичними персонажами, поглянути на експонат у світлі нічних екскурсій. У практику музеїв входять сучасні форми розширення інформації за QR-кодами, які можна сканувати мобільним телефоном і прочитати деталі через смартфон. У зарубіжних музеях така практика є постійною і нею активно користується молодь. Схиляємося до думки, що додаткові експлікації все ж потрібні, адже не всі відвідувачі літнього віку можуть скористатися мобільними додатками і підключатися до пошуку додаткової інформації.

Висновки

Отже, сьогодні можна говорити про те, що у вітчизняному музейному середовищі повною мірою ще не настало серйозне усвідомлення потенційних арт-терапевтичних можливостей музеїв художнього профілю. Сфера застосування арт-терапевтичних засобів у вітчизняному музейному середовищі, на відміну від музеїв США, Франції, Великобританії, Німеччини, Нідерландів, Швеції, Польщі, Росії залишається не достатньо дослідженою як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Хоча намічаються позитивні тенденції щодо міжмузейного обміну досвідом у сфері роботи з відвідувачами з особливими потребами, розробляються спеціальні екскурсії та інші форми інтерактивної взаємодії з музейною аудиторією різного віку. Художні музеї намагаються вибудовувати ефективні форми культурно-освітніх практик, щоб специфіка метафоричного і глибоко символічного музейного простору була відкритою для сприйняття, експериментів та саморефлексії музейної аудиторії. Завдяки психологічним знанням, методам інтерпретації та популяризації музейних колекцій, музейна інформація може стати якіснішою і доступною для постійної та потенційної музейної аудиторії.

Список посилань

- Андрэ, Н., & Некрасова, С. (2016). *Практическая психология цвета*. Профи Стайл.
- Арефьева, И., & Смирнова Л. (2010). *Веселый МУЗОБРАЗ. Пособие по активным методам обучения взрослых в музее*.
- Барб-Галль, Ф. (2014). *Як розмовляти з дітьми про мистецтво*. (С. Рябчук, пер.). Видавництво Старого Лева.
- Ваньшин, С. (2013). *Социкультурная реабилитация инвалидов музейными средствами*. ГДМ.
- Верховна Рада України. (2017, 5 вересня). *Про освіту*. Закон України № 2145-VIII. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

- Горноста́й, П. П., & Титаренко, Т. М. (Ред.). (2001). *Психологія особистості: Словник-довідник*. Рута.
- Жвйтиашвілі, Н. (2015, 20 января). «Музей по рецепту». Роль музеєв в поддержании физического и психического здоровья взрослых и детей [Слайды PowerPoint]. SlideShare. <https://www.slideshare.net/MuseumForum/nana-zhvitiashvili-museumsandwellbeing/>.
- Киселева, М. (2007). *Арт-терапия в практической психологии и социальной работе*. Речь.
- Ключко, Ю. (2018). Теоретичні засади освітньої діяльності сучасних музеїв. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство*, 2, 11-18.
- Медведева, Е. А., Левченко, И. Ю., Комиссарова, Л. Н., & Добровольская, Т. А. (2001). *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании*. Академия.
- Благодійний фонд «Мистецький Арсенал». (2019). *Музей, відкритий для всіх. Культура без обмежень*, Практична конференція. ArtHuss.
- Пилипюк, С. (2018, 31 жовтня). Мистецтво на слух і дотик: екскурсії для незрячих у музеї Ханенків. Побачити мистецтво через текстури, спеції та асоціації. *The Village Україна*. <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/278165-mistetstvo-na-sluh-i-dotik>.
- Рудик, Г. (2012). Музеологія людини: проблематика відвідувача як контекст проекту дослідження аудиторій музею Ханенків. *Музейний простір*, 4(6), 23-25.
- Рудик, Г. (2013). Відвідувачі музею як об'єкт дослідження. Автори, концепції, джерела. *Музейний простір*, 1(7), 18-21.
- Савчин, М. (2011). *Вікова психологія*. Академвидав.
- Тарарина, Е. (2019). *Практикум по арт-терапии в работе с детьми*. АСТАМИР-В.
- Тіунова, О. (2011). *Основи теорії і практики арт-терапії*. Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка.
- Харитонова, Т. Ю. (2018). *Социально-психологические особенности посетителей в ситуации музейной коммуникации (на примере Главного штаба Государственного Эрмитажа)*. (Автореферат диссертации кандидата психологических наук). Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург.
- Харченко, О. (2015). Використання інноваційних Інтернет-технологій, мультимедійних і технічних засобів у культурно-освітній роботі художніх музеїв на початку XXI століття. *Праці Центру пам'яткознавства*, 27, 117-126.
- Харченко, О. (2018). Казкотерапія як сучасний метод психологічної та культурно-освітньої роботи з відвідувачами музеїв художнього профілю. *Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології*, 5, 118-124.
- Шляхтина, Л. (2013). Рекреационно-образовательная миссия современного музея: образование или развлечение? *Вопросы музеологии*, 2(8), 206-212.
- Levi, A. W. (1985). The Art Museum as an Agency of Culture. *The Journal of Aesthetic Education. Special issue: Art Museums and Education*, 19(2), 29.
- Rubin, J. A. (Ed). (1987). *Approaches to Art Therapy: Theory and Technique*. Brunner/Mazel.

References

- Andre, N., & Nekrasova, S. (2016). *Prakticheskaia psikhologija tveta [Practical psychology of color]*. Profi Stail [in Russian].

- Arefeva, I., & Smirnova L. (2010). *Veselyi MUZOBRAZ. Posobie po aktivnym metodam obucheniia vzroslykh v muzee* [Cheerful Museum Image. A manual on active methods of teaching adults in a museum] [in Russian].
- Barbe-Gall, F. (2014). *Yak rozmovliaty z ditmy pro mystetstvo* [How to talk to kids about art] (S. Riabchuk, Trans.). Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
- Hornostai, P. P., & Tytarenko, T. M. (Eds.). (2001). *Psykhohohiia osobystosti: Slovnyk-dovidnyk* [Personality Psychology: Dictionary-reference book]. Ruta [in Ukrainian].
- Kharchenko, O. (2015). Vykorystannia innovatsiinykh Internet-tekhnologii, multymediinykh i tekhnichnykh zasobiv u kulturno-osvitnii roboti khudozhnykh muzeiv na pochatku XXI stolittia [Use of innovative Internet technologies, multimedia and technical means in the cultural and educational work of art museums at the beginning of the 21st century]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 27, 117-126 [in Ukrainian].
- Kharchenko, O. (2018). Kazkoterapiia yak suchasnyi metod psykhohohichnoi ta kulturno-osvitnoi roboty z vidviduvachamy muzeiv khudozhnoho profilu [Fairytale therapy as a modern method of psychological and cultural-educational work with visitors to museums of artistic profile]. *Art-terapiia. Innovatsiini psykhohohichni tekhnologii*, 5, 118-124 [in Ukrainian].
- Kharitonova, T. Iu. (2018). *Sotsialno-psykhologicheskie osobennosti posetitelei v situatsii muzeinoi kommunikatsii (na primere Glavnogo shtaba Gosudarstvennogo Ermitazha)* [Socio-psychological characteristics of visitors in the situation of museum communication (on the example of the General Staff of the State Hermitage)]. (Abstract of PhD Dissertation). St. Pererburg State University, St. Petersburg [in Russian].
- Kiseleva, M. (2007). *Art-terapiia v prakticheskoi psikhologii i sotsialnoi rabote* [Art therapy in practical psychologists and social work]. Rech [in Russian].
- Kliuchko, Yu. (2018). Teoretychni zasady osvitnoi diialnosti suchasnykh muzeiv [Theoretical foundations of educational activities of modern museums]. *Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. Series in Museology and Monumental Studies*, 2, 11-18 [in Ukrainian].
- Levi, A. W. (1985). The Art Museum as an Agency of Culture. *The Journal of Aesthetic Education. Special issue: Art Museums and Education*, 19(2), 29 [in English].
- Medvedeva, E. A., Levchenko, I. Iu., Komissarova, L. N., & Dobrovolskaia, T. A. (2001). *Artpedagogika i artterapiia v spetsialnom obrazovanii* [Art pedagogy and art therapy in special education]. Akademiia [in Russian].
- Charitable Foundation "Mystetskyi Arsenal". (2019). *Muzei, vidkrytyi dlia vsikh. Kultura bez obmezen* [Museum open to all. Culture without limits], Practical conference. ArtHuss [in Ukrainian].
- Pylypiuk, S. (2018, October 31). *Mystetstvo na slukh i dotyk: ekskursii dlia nezriachykh u muzei Khanenkiv. Pobachyty mystetstvo cherez tekstury, spetsii ta asotsiatsii* [The Art of Hearing and Touching: Excursions for the Blind at the Hanenko Museum. See art through textures, spices and associations]. *The Village Ukraine*. <https://www.the-village.com.ua/village/city/how-it-works-city/278165-mistetstvo-na-sluh-i-dotik> [in Ukrainian].
- Rubin, J. A. (Ed.). (1987). *Approaches to Art Therapy. Theory and Technique*. Brunner/Mazel [in English].
- Rudyk, H. (2012). Muzeolohiia liudyny: problematyka vidviduvacha yak kontekst proektu doslidzhennia audytorii muzeiu Khanenkiv [Human Museology: Visitor Issues as a Context of the Hanenko Museum Audience Research Project]. *Muzeinyi prostir*, 4(6), 23-25 [in Ukrainian].
- Rudyk, H. (2013). Vidviduvachi muzeiu yak ob'ekt doslidzhennia. Avtory, kontseptsii, dzherela [Visitors to the museum as an object of study. Authors, concepts, sources]. *Muzeinyi prostir*, 1(7), 18-21 [in Ukrainian].

- Savchyn, M. (2011). *Vikova psykholohiia [Age psychology]*. Akademydav [in Ukrainian].
- Shliakhtina, L. (2013). Rekreacijnno-obrazovatelnaia missiia sovremennogo muzeia: obrazovanie ili razvlechenie? [Recreational and educational mission of the modern museum: education or entertainment?]. *The Issues of Museology*, 2(8), 206-212 [in Russian].
- Tararina, E. (2019). *Praktikum po art-terapii v rabote s detmi [Workshop on art therapy in working with children]*. ASTAMIR-V [in Russian].
- Tiunova, O. (2011). *Osnovy teorii i praktyky art-terapii [Fundamentals of art therapy theory and practice]*. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University [in Ukrainian].
- Vanshin, S. (2013). *Sotciokulturnaia reabilitaciia invalidov muzeinymi sredstvami [Sociocultural rehabilitation of the disabled by museum means]*. GDM [in Russian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2017, September 5). *Pro osvitu [On Education]*. Law of Ukraine № 2145-VIII. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
- Zhvitiashvili, N. (2015, January 20). "Muzei po retseptu". *Rol muzeev v podderzhanii fizicheskogo i psikhicheskogo zdorovia vzroslykh i detei ["Museum by prescription". The role of museums in maintaining the physical and mental health of adults and children]* [PowerPoint slides]. SlideShare. <https://www.slideshare.net/MuseumForum/nana-zhvitiashvili-museumsandwellbeing/> [in Russian].

THEORETICAL ASPECTS OF CULTURAL AND EDUCATIONAL WORK WITH VISITORS OF DIFFERENT AGE: MUSEUM PSYCHOLOGY DEVELOPMENT IN MUSEUMS OF ARTS

31

Olena Kharchenko

PhD in History;

e-mail: elena.muz.art@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4496-9844

Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to analyze contemporary problems of cultural and educational activity in museums of the artistic profile, to determine the role and effectiveness of psychological methods, in the context of working with visitors of different ages. **Research methodology.** An interdisciplinary approach has been applied, using analysis, synthesis and generalizations methods. **The scientific novelty of the research** is that this article launches an analysis of cultural and educational activities of art museums from the standpoint of museum psychology in Ukrainian museums. **Conclusions.** Today, the problems of using psychological methods in the cultural and educational work of domestic art museums are not sufficiently studied. In Ukraine museum psychology is developing as part of cultural and educational work and museum pedagogy. The effectiveness of the museum information perception by museum visitors depends on many factors, among which the study of needs and interests of museum visitors, the interpretation of expositions taking into account the principles of developmental psychology and sensory perception are important. At the beginning of the 21st century, the development of trends in differentiated and multisensory approaches to the interpretation of

museum displays is observed. In the cultural and educational activities with modern visitors, innovative, art-therapeutic, sensory, multimedia and virtual technologies are used. These funds, taking into account the principle of museum psychology, diversify the processes of transmitting cultural experience in domestic museums, and bring cultural and educational activities to a qualitatively new level of development.

Keywords: Art museum; visitors; cultural and educational work; museum psychology; inclusivity; perception of museum exposition; museum information; art therapy

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ С ПОСЕТИТЕЛЯМИ РАЗНОГО ВОЗРАСТА: РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОЙ ПСИХОЛОГИИ В МУЗЕЯХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОФИЛЯ

Елена Харченко

Кандидат исторических наук;

e-mail: elena.muz.art@gmail.com; ORCID: 0000-0003-4496-9844

Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – проанализировать современные проблемы культурно-образовательной деятельности в музеях художественного профиля, определить роль и эффективность психологических методов в контексте работы с посетителями разного возраста. **Методология исследования.** Применен междисциплинарный подход с использованием методов анализа, синтеза, обобщения. **Научная новизна** исследования заключается в том, что данная статья начинает в украинском музееведении анализ культурно-образовательной деятельности художественных музеев с позиций музейной психологии. **Выводы.** Сегодня проблемы использования психологических методов в культурно-образовательной работе отечественных музеев художественного профиля не достаточно изучены. В Украине музейная психология развивается в рамках культурно-образовательной работы и музейной педагогики. Эффективность восприятия музейной информации посетителями музеев зависит от множества факторов, среди которых важное значение занимают изучение потребностей и интересов музейных посетителей, интерпретация экспозиций с учетом принципов возрастной психологии и сенсорного восприятия. В начале XXI века наблюдается развитие тенденций дифференцированного и мультисенсорного подходов в интерпретации музейных экспозиций. В культурно-образовательной деятельности с современными посетителями используются инновационные, арт-терапевтические, сенсорные, мультимедийные и виртуальные технологии. Эти средства, с учетом принципа музейной психологии, разнообразят процессы трансляции культурного опыта в отечественных музеях, выводят культурно-образовательную деятельность на качественно новый уровень развития.

Ключевые слова: художественные музеи; посетители; культурно-просветительная работа; музейная психология; инклюзия; восприятие музейной экспозиции; музейная информация; арт-терапия

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205315

УДК 902:910.4

**АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА****Андрій Москаленко***Аспірант; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна***Анотація**

Мета дослідження – історіографічний та джерелознавчий аналіз проблематики археологічної експедиції як об'єкта дослідження. **Методика дослідження.** Застосовуються загальнонаукові методи аналізу/синтезу, індукції/дедукції, систематизації та кореляції. Особливу вагу для цієї теми має порівняльно-історичний метод. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше: здійснено аналіз історіографії обраної теми, сформульовано комплексний культурологічний підхід до дослідження археологічної експедиції, а також запропоновано зразки анкет опитування, які можуть послугувати дієвим способом збору широкого кола інформації про археологічні експедиції. **Висновки.** В історіографії тема археологічної експедиції розроблена слабко, що пояснюється відносною новизною цього напрямку досліджень. Специфіка підбору джерельної бази знаходиться в тісній залежності від того, до якого історичного періоду відноситься досліджувана експедиція. Автор приходить до висновку, що одним з найбільш інформативних джерел для дослідження сучасної експедиції, нарівні з етнографічним виїздом та індивідуальним інтерв'юванням, можуть бути результати анкетування.

Ключові слова: археологічна експедиція; професійна субкультура; археолог; волонтер; дозвілля; історіографія; джерельна база

33

Вступ

Археологічна експедиція як науково-дослідна організація для проведення першої стадії археологічних досліджень – методичних розкопок – у більшості європейських країн виникла з появою археології як науки у XIX ст. Однак як об'єкт дослідження, археологічна експедиція привернула увагу науковців відносно нещодавно, що особливо актуалізує історіографічний та джерелознавчий аналіз означеної проблематики.

Історіографічний та джерелознавчий аналіз є важливою частиною будь-якого дослідження, оскільки перший дозволяє окреслити рівень актуальності того чи іншого напрямку, а другий – визначити пізнавальний потенціал доступних джерел та їх достовірність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Публікацій, присвячених історіографії археологічних експедицій як об'єкта дослідження досі не існує. Натомість джерелознавчий аналіз зазначеної проблеми частково представлений у працях археологів О. Сवेशнікової (Сवेशникова, 2008; Sveshnikova, 2011) і О. Колибенка (2015), а також культуролога К. Холторфа (Holtorf, 2006). Однак, на наш погляд, розробки зазначених авторів потребують доповнень, уточнень та порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу

Концептуальні підходи до вивчення археологічної експедиції. Етнографічний підхід представлений у науковому доробку шведського культуролога К. Холторфа (на прикладі Міжнародної археологічної експедиції в Монте Поліцо (о. Сицилія, Італія), етнографічний виїзд здійснювався у 1999 і 2000 рр.) (Holtorf, 2006). Автор зазначає, що «етнографія археології» – це нова галузь наукових знань, яка досліджує «практику і матеріальність професійної археології». Разом з тим, дослідник розглядає «етнографію археології» як один з можливих концептуальних підходів (Holtorf, 2006, р. 81).

Формулюючи проблему свого дослідження, К. Холторф ставить за мету з'ясувати відповідь на наступні запитання: «що означає участь в археологічному проєкті з точки зору його учасників і що [вони] вивчають під час розкопок». Особливо це важливо в тих випадках, «коли розкопки спроектовані як навчальні розкопки для студентів, що робить доцільним дослідження досвіду і результатів навчання» (Holtorf, 2006, р. 81).

Загалом сам принцип етнографічного (етнологічного) підходу до вивчення певних процесів або явищ є комплексним з огляду на специфіку етнології як науки, що автор і продемонстрував на практиці, розглядаючи у своїй публікації різні аспекти функціонування експедиції. Однак у статті не деталізовано, які саме аспекти функціонування археологічної експедиції досліджує етнографічний підхід? Автор розглядає розкопки в тому числі й через призму навчального процесу студентів, але в такому випадку археологічна експедиція фігурує як педагогічна організація. Водночас у статті висвітлюються й інші аспекти експедиційного життя, такі як побут, дозвілля та ін.

Ряд можливих концептуальних підходів висвітлено у працях археологині, росіянки за походженням, нині співробітниці Бременського університету (Німеччина) О. Сवेशнікової. В одній зі своїх статей авторка підходить до вивчення археологічної експедиції через призму дослідження *повсякдення*, де виділяє три основні інтерпретації цього поняття – соціологічну, побутову, й історичну. Сама ж будує своє дослідження на третьому підході – розглядає археологічні експедиції через призму історії радянського повсякдення (Сवेशникова, 2008, с. 208-209). Однак уже в наступній публікації О. Сवेशнікова по суті схиляється до першого варіанту трактування терміну «повсякдення» – «інтерсуб'єктивний світ, значення і смисли якого сприймаються як належне для тих, хто в ньому існує». Стосовно мети дослідження, авторку цікавить не стільки те, «що археологи п'ють і коли

прокидаються», скільки бажання «з'ясувати, що впливає на їхню поведінку і що вони про це думають» (Sveshnikova, 2011, p. 5).

Ключовим у доробку О. Свешнікової, на наш погляд, стало висвітлення ряду можливих підходів до студювання археологічних експедицій. Остання може розглядатися як *соціальна організація*, як *педагогічна організація*, як *академічна спільнота професійних археологів*, як *специфічна субкультура*, як *форма «комунальної діяльності в польових умовах»* тощо. Сама ж О. Свешнікова, схилившись до «соціологічного» варіанту трактування поняття «повсякдення», зупиняється на *історико-соціологічному підході* (Sveshnikova, 2011, p. 7).

Дослідницька схема О. Свешнікової при історико-соціологічному підході включає три рівні аналізу. Нижній рівень розглядає «повсякденне життя самої експедиції» і покликаний дати відповідь на запитання: «хто бере участь в експедиціях? Яким чином відбираються учасники експедиції? Як організоване життя у польовому таборі? Які професійні свята визнаються в експедиції (наприклад, День археолога)» тощо?

Другий рівень – індивідуальностей – спрямований на з'ясування того, «як учасники експедиції пояснюють свої дії: чому вони обирають участь в експедиції, що вважають важливим або неважливим у їх тимчасовій спільноті» тощо?

Третій рівень – соціальної функції – відповідає на питання «як рішення окремих індивідів впливають на експедиції загалом? Що ці особисті рішення говорять про соціальні обов'язки індивідів всередині експедиції? Які соціальні функції археологічної експедиції? Яким чином здійснюється задоволення потреб експедиції в іншому природному середовищі, виходячи з існуючих можливостей» (Sveshnikova, 2011, p. 7)?

Окрім перелічених вище, існують й інші можливі концептуальні підходи до дослідження археологічної експедиції. Зокрема, раніше О. Свешнікова визначила, що «археологічні експедиції становлять собою не лише вид наукового дослідження, й певну “культурну форму” – вдале поєднання туристичного виїзду, специфічної субкультури та можливості “доторкнутися до вічності”», а також схарактеризувала експедицію «як спосіб знайомства з іншою культурою» (Свешнікова, 2008, с. 208, 210, 211) (мається на увазі контакт з живими носіями інших культурних традицій при проведенні розкопок в регіоні їх компактного проживання).

В одній з попередніх публікацій автор цих рядків дещо розширив і узагальнив вищенаведені міркування, зазначивши, що археологічна експедиція може розглядатися в тому числі і як: (тимчасова) «форма адаптації людини до навколишнього середовища; складне багатогранне і багатофункціональне соціокультурне явище; частина професійної субкультури» (Москаленко, 2019, с. 127). Тому вважаємо можливим сформулювати ще один підхід – *культурологічний*, – який розглядає археологічну експедицію в цілому як культурне явище.

Дослідження археологічної експедиції, безперечно, є важливим для культурологічної науки. Щосезону в археологічних розкопках бере участь значна кількість населення. Тому вивчення експедиційної проблематики дозволить розширити сучасні уявлення про деякі аспекти культурних процесів, а також визначити місце «археології» в масовій культурі.

Оскільки нас більшою мірою цікавлять аспекти культурологічного виміру в дослідженнях археологічної експедиції, розглянемо їх детальніше.

Археологічна експедиція в контексті (тимчасового) пристосування людини до навколишнього середовища. Одним з проблемних питань є з'ясування специфіки «забезпечення експедиції в іншому природному середовищі» (Sveshnikova, 2011, р. 7), зокрема влаштування побуту в польових умовах (Свешникова, 2008, с. 213-214). Однак, необхідно уточнити, що адаптація людини (учасників експедиції) до нового середовища може проявлятися у різних регіонах по-різному і не вичерпується лише побутом.

К. Холторф опублікував цікавий ескізний план Монте Поліцо, виконаний «від руки», де схематично показано основні місця роботи учасників експедиції з членуванням пам'ятки на «американську», «скандинавську», та дві «італійські» зони. Серед побутових зручностей на мапі позначено колодязь, а також декілька туалетів (Holtorf, 2006, р. 84). На жаль, як у тексті, так і на плані не висвітлено інших аспектів «побуту» – місць, де учасники експедиції проживають, готують їжу, мийються тощо.

Загалом розглянутий аспект в історіографії висвітлений доволі стисло і лише в поодиноких випадках, що є свідченням актуальності цього напрямку.

Археологічна експедиція в контексті туризму і дозвілля. Одним з цікавих аспектів є дозвіллева діяльність учасників археологічної експедиції у вільний від розкопок час. Харківський археолог А. Домановський досить лаконічно характеризує основні види дозвіллевої діяльності в Херсонській експедиції ХНУ ім. В. Н. Каразіна «Цитадель». Зазвичай, це науково-популярні лекції історико-археологічного спрямування, наукові семінари, експериментальна археологія, вечірні зібрання колективу (Домановський, 2015, с. 53-54).

Організація дозвілля в археологічній експедиції стисло схарактеризована в матеріалі Кам'янець-Подільського археолога В. Якубовського, де автор розглядає середньовічне городище літописного Губина як пам'ятку археології і як базу для проведення археологічної практики студентів історичного профілю Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. В. Якубовський повідомляє, що керівництво експедиції займається організацією пізнавального дозвілля для студентів-практикантів та школярів-волонтерів, зокрема організовуючи екскурсії до історико-культурного заповідника «Музей-садиба с. Самчики» та Державного історико-архітектурного заповідника «Меджибізька фортеця» (Якубовський, 2016).

К. Холторф наводить свідчення про рекреаційне дозвілля учасників експедиції, зокрема на морському узбережжі Сицилії (Holtorf, 2006, р. 90). Археологічну експедицію як можливість відпочинку «на природі» аналізує О. Свешнікова (Свешникова, 2008, с. 215).

Однак в оглянутих публікаціях дозвілля висвітлене доволі лаконічно й обмежується прикладами однієї експедиції, чого, звісно, недостатньо для розкриття теми проведення дозвілля в умовах археологічної експедиції.

Другим проблемним напрямком є сама археологічна експедиція як форма дозвіллевої діяльності й туризму, потенційно доступна для широкого загалу, в тому числі й для нефармацевтичних археологів.

Серед новітніх зарубіжних публікацій частково дотичною до нашої теми є замітка англійського археолога М. Джонсона "Commentary: Archaeology as Travel and Tourism", в якій автор розглядає «археологію» як різновид подорожування і туризму (Johnson, 2011). Дослідник наголошує на тонкій грані між археологічними та туристичними практиками (Johnson, 2011, р. 298) і підкреслює, що «археологія традиційно дуже тісно пов'язана з дозвіллям», адже на Британських островах формувалася спочатку як різновид дозвіллевої діяльності, своєрідне хобі, пов'язане з подорожуванням місцевістю і вивченням старовини (Johnson, 2011, р. 300).

Загалом публікація М. Джонсона присвячена функціям археологічного туризму, тому археологічна експедиція сучасного зразка в ній спеціально не розглядається.

В радянському ж культурному просторі, за даними О. Свешнікової, явище добровільної участі не-археологів в археологічних експедиціях як різновиду туризму і дозвілля виникло в 1960-х рр. у середовищі московської та ленинградської інтелігенції (Свешникова, 2008, с. 210; Sveshnikova, 2011, р. 4). Однак досі не з'ясовано, коли аналогічне явище почало виникати в інших союзних республіках СРСР?

Як видно, цей аспект також висвітлений в літературі доволі фрагментарно.

Явище волонтерства в археологічних експедиціях. Майже зовсім недослідженим і непоясненим в історіографії залишається явище «багаторічного волонтера» – «громадянина, який періодично протягом багатьох років (а то і всього життя)» добровільно бере участь в археологічних експедиціях (Москаленко, 2019, с. 127).

Частково феномен волонтерства в археологічних експедиціях висвітлюється в тезах А. Домановського. Автор поіменно згадує трьох багаторічних волонтерів в Херсонській експедиції ХНУ ім. В. Н. Каразіна «Цитадель», двоє з яких є фаховими істориками, до того ж спеціалізуються на історії давнього Херсонеса. Професія третього волонтера з контексту незрозуміла (Домановський, 2015, с. 55).

На думку автора, участь в археологічних експедиціях для волонтерів є способом поєднання суспільно-корисної діяльності з активним відпочинком (Домановський, 2015, с. 53-54).

Однак особливий інтерес становлять волонтери (відомі приклади й з особистого досвіду автора цих рядків), які не є фаховими археологами (істориками давнини, істориками взагалі), проте «обирають собі "екзотичну" форму проведення відпустки в археологічній експедиції» (про це також писав радянський археолог Конопацький – див. Свешникова, 2008, с. 210). Головний інтерес у цьому аспекті становить відповідь на питання: якою є основна мотивація волонтерів брати участь в археологічних експедиціях?

Археологічна експедиція в професійній субкультурі археологів. Особливе місце у професійній субкультурі археологів займає експедиція, що виявляється у багатьох аспектах: від культури [колективного] ведення розкопок і фіксації знахідок до культури поведінки в експедиційному колективі.

Деякі морально-етичні проблеми археологічних розкопок давніх поховальних пам'яток підіймає у своїй публікації київський археолог С. Буйських. Зокрема, автор стурбований тим, що ряд колег, під час розкопок, фіксації, збереження та пу-

блікації результатів досліджень поховальних пам'яток проявляє, на його думку, не достатньо гуманне ставлення до залишків (кісток) давніх людей (Буйських, 2014).

Автор приходять до висновку, що задля формування наступних поколінь археологів, вихованих на морально-етичних засадах ставлення до людських поховань, необхідно внести ряд змін в нормативно-правовій базі, «Кодексі етики професійного археолога», термінологічному апараті, методиці польових досліджень, а також у вищій археологічній освіті (Буйських, 2014, с. 37-38).

Однак археологи як об'єкт дослідження у цій публікації аналізуються в контексті лише одного з аспектів культури ведення археологічних досліджень.

Аналізуючи експедиційний фольклор археологів не можна не згадати публікацію російського археолога О. Козлова, присвячену історії виникнення пісні «Орел шостого легіону». Дивно, адже у своєму мемуарному нарисі дослідник приходять до дещо несподіваних висновків, явно применшуючи масштаби значення композиції. Для О. Козлова, одного з авторів тексту «Орла», стало несподіванкою, що пісня стала гімном історичного факультету Уральського Державного Університету (Козлов, 2007, с. 124). Однак існують свідчення, що композиція набула такої популярності, що з часом почала вважатися неформальним гімном археологів на досить великих теренах СРСР, а згодом і пострадянського простору.

Переяславським археологом О. Колибенком на основі аналізу архівних документів з особового фонду Ст. Н. Братченка в Науковому архіві Інституту археології НАН України було з'ясовано особливості деяких аспектів дозвілєвої діяльності археологів УРСР у 1970-х рр., пов'язаних з «різноманітними традиціями та звичаями археологів-польовиків». Автор прийшов до висновку, що у ході роботи Сіверсько-Донецької археологічної експедиції, яку очолював Ст. Н. Братченко, сформувалася «школа Братченка». На думку О. Колибенка, «формування подібної школи – це не лише суто науковий процес, ... , а також поява власного, притаманного лише цій експедиції, фольклору, традицій, розваг, свят, звичаїв і ритуалів» (Колибенко, 2015, с. 112).

В якості додатку до статті опубліковано фрагмент експедиційного фольклору Сіверсько-Донецької археологічної експедиції – віршоване привітання, створене учасниками експедиції з нагоди 40-річчя її керівника, – Ст. Н. Братченка (Колибенко, 2015, с. 113-116).

Метою дослідження О. Колибенка є аналіз архівних матеріалів як джерела для вивчення біографії Ст. Н. Братченка та історичної епохи, в яку жив і працював дослідник. Тому дозвілєві практики і субкультура Сіверсько-Донецької експедиції охоплені у статті побіжно, як один з аспектів діяльності Ст. Н. Братченка та співробітників його експедиції.

Значно більше уваги дослідженню експедиційної субкультури археологів присвятили К. Холторф та О. Свешнікова. Так, К. Холторф розглядає археологічну експедицію як середовище, де відбувається «головний обряд посвячення» студентів-археологів, де «професійна культура» археології «передається від одного покоління до наступного» (Holtorf, 2006, p. 83).

Дослідник здійснив спробу систематизації проявів археологічної субкультури: «професійна культура археології також охоплює такі елементи як: ритуали, пісні, специфічний словник, усну традицію, а також усталені норми поведінки, включаючи манери вживання їжі чи носіння одягу – в залежності від різних ситу-

ацій» (Holtorf, 2006, p. 83). Хоча цілком логічним було б об'єднати такі показники як «пісні», «усна традиція», «термінологія» в одну категорію – фольклор.

О. Сवेशнікова акцентує, що «археологічна експедиційна субкультура» проявляється у специфічних ритуалах, звичаях, святах, фольклорі. Хоча у цій же статті авторка торкається і таких проблем як «механізм і специфіка формування міжособистісних стосунків в експедиції», а також тема (культура) вживання алкогольних напоїв в експедиції (Сवेशнікова, 2008, с. 216-217), – процеси і явища, специфіка яких також може розглядатися через призму професійної субкультури археологів.

Таким чином, ряд публікацій висвітлюють лише по одному з аспектів професійної субкультури археологів. Більш системно до цього питання підходять К. Холторф і О. Сवेशнікова, окреслюючи по декілька проявів археологічної експедиційної субкультури. Однак і ці розробки можна вважати далекими від чіткої систематизації і комплексного підходу, що залишає проблему актуальною.

Джерельна база та методика збору інформації. Переходячи до аналізу джерельної бази одразу варто наголосити, що надання інформації з приводу побуту, дозвілля в експедиції тощо – не є метою діяльності археолога, тому ці дані вкрай рідко і дуже безсистемно висвітлюються в офіційній звітній документації про проведені розкопки та, тим більше, наукових публікаціях. Таким чином, науковець, який намагається досліджувати археологічну експедицію, постає перед необхідністю пошуку джерельної бази.

Наприклад, ряд науковців, досліджуючи археологічні експедиції як історичне явище або в контексті історії повсякдення широко залучають історичні джерела.

Аналіз історичних джерел найбільш повно представлений у статтях О. Сवेशнікової. До історичних джерел відносяться мемуари, епістолярна спадщина, польові журнали та інші експедиційні матеріали, фотографії (Sveshnikova, 2011, p. 5), інтерв'ю (усна історія) (Сवेशнікова, 2008, с. 210). Дослідниця приходить до висновку, що найвищим гносеологічним потенціалом наділені фотографії та інтерв'ю, оскільки в мемуарах археологи зазвичай не згадують негативних аспектів життя експедиції (Сवेशнікова, 2008, с. 222).

У своїх дослідженнях О. Сवेशнікова використовує джерела відповідно до обраного концептуального підходу: писемні особового походження (листи, спогади, автобіографії, інші польові експедиційні матеріали), зображальні (фотографії). Особливим видом отримання інформації стали інтерв'ю на тему «Як я їздив в археологічну експедицію» з учасниками археологічних експедицій, які не є професійними археологами, а також «неформалізоване інтерв'ю про повсякдення археологічних експедицій» з фаховими археологами, які починали свою професійну діяльність в 1950–60-ті рр. (Сवेशнікова, 2008, с. 209-210; Sveshnikova, 2011, pp. 5-6).

Натомість при дослідженні сучасних археологічних експедицій дієвим способом збору інформації є здійснення етнографічної експедиції в розташування експедиції археологічної (Holtorf, 2006, p. 81; Sveshnikova, 2011, p. 5), де сам дослідник фіксує необхідні йому дані.

Перевагою етнографічного методу є можливість дослідника бути не тільки очевидцем, але й учасником подій, що дозволяє особисто пережити експедиційні відчуття і емоції, ретельно і деталізовано (в тому числі за допомогою сучасних технічних засобів) збирати інформацію.

Слабкими сторонами цього методу є обмеженість дослідника у часі й просторі: здійснити етнографічний виїзд одночасно можна лише до однієї експедиції, до того ж в обмежений проміжок часу, – коли та перебуває «в полі». Найбільш цікаві з точки зору етнографії події відбуваються найрідше (наприклад, ритуал «посвяти в археологи»), деякі з них – раз на рік (святкування Дня археолога), тому для того, щоб засвідчити ці події, досліднику необхідно заздалегідь ретельно і чітко спланувати етнографічний виїзд.

Іншими недоліками цього підходу є певний суб'єктивізм сприйняття тих процесів і явищ, які спостерігає дослідник (Sveshnikova, 2011, p. 7), що робить доцільним залучення різних видів джерел.

Метод збору інформації шляхом анкетування використовували шведський культуролог К. Холторф (Holtorf, 2006, p. 81), український археолог С. Буйських (Буйських, 2014, с. 36, 41). Якщо перший тільки згадує про анкетування студентів-учасників археологічної експедиції Монте Поліцо без деталізації змісту анкет, то С. Буйських опублікував результати анкетного опитування колег-археологів керівників експедицій. Показово, що обоє анкетували лише одну з категорій учасників експедицій, дотримуючись при цьому принципу анонімності задля отримання більш достовірних результатів опитування.

Для підвищення рівня достовірності пропонуємо застосовувати ще один засіб – «перехресне анкетування», який передбачає анкетування як представників керівного складу, так і рядових учасників однієї й тієї ж експедиції. В якості додатку до цієї статті пропонуємо зразки анкет, розрахованих на опитування різних категорій учасників (див. додаток).

Очевидною перевагою методу анкетування (особливо в умовах сучасних інформаційних технологій) є можливість без особливих зусиль охопити широкую географію і значну кількість респондентів. Саме методи соціології (інтерв'ю, анкетування) можуть допомогти досліднику з визначенням основної мотивації учасників експедиції приймати в ній участь.

Однак методи інтерв'ювання та анкетування також мають слабкі місця. Наприклад, не кожен з учасників експедиції зважиться надавати свідчення, пов'язані з негативними подіями чи явищами.

Певні свідчення з приводу сучасних експедицій можуть міститися на різних ресурсах у мережі Інтернет, наприклад, у соціальних мережах. Однак використовувати ці види джерел потрібно виважено.

Насамкінець потрібно зазначити, що в рамках однієї статті неможливо вичерпно проаналізувати історіографію і джерельну базу дослідження. Пропонована стаття звертає увагу лише на найбільш важливі, з точки зору автора, аспекти джерельної бази та історіографії обраної тематики.

Висновки

Досі в історіографії не існує комплексних ґрунтовних досліджень такого явища як археологічна експедиція. Показово, що переважна більшість відомих нам авторів, у працях яких археологічна експедиція виступає об'єктом дослідження, є фаховими археологами. При цьому існуючі публікації є радше або постановкою

проблеми, або лаконічним аналізом окремих аспектів, або базуються на прикладі однієї експедиції, або взагалі є не науковим дослідженням, а публіцистичним чи мемуарним нарисом.

Таким чином, можна констатувати, що проблематика археологічної експедиції в історіографії розроблена слабо, що на наш погляд, пояснюється, по-перше, тим, що переважна більшість авторів – фахових археологів – за родом своєї професійної діяльності акцентують увагу на основному предметі археологічних досліджень – давніх пам'ятках, давній історії та культурі. Експедиційна тематика в публікаціях таких дослідників фігурує або випадково і безсистемно, або системно, але досі представлена лише поодинокими статтями. По-друге, експедиційна проблематика на сучасному етапі дійсно є доволі новим науковим напрямком, тому його розробка вимагає певного проміжку часу.

З-поміж можливих концептуальних підходів до дослідження археологічної експедиції зосереджуємо увагу на культурологічному. Перевагою цього підходу є його комплексний характер, оскільки людська культура має надзвичайно велику кількість проявів, кожен з яких може виступати предметом дослідження культурологічної науки.

Ряд існуючих публікацій стосується радянських археологічних експедицій як історичного явища, що і зумовлює відповідну специфіку пошуку і підбору джерел, серед яких переважають архівні (писемні, зображальні), а також усна історія (інтерв'ювання учасників радянських експедицій).

Натомість дослідження сучасних археологічних експедицій, зазвичай, спираються на етнографічні методи збору інформації, серед яких найширше представлені особисті спостереження дослідників. Слабкою стороною таких публікацій є те, що вони базуються на прикладі однієї експедиції. Хоча на певній території одночасно можуть функціонувати зовсім різні види експедицій. Дослідження, яке спирається на приклад однієї експедиції, не може комплексно висвітлити і пояснити специфіку та різноманіття означеного явища.

Розв'язання цієї проблеми автор вбачає у широкому застосуванні соціологічних методів збору інформації, передусім, методу анкетування, який дозволяє швидко і ефективно охопити значну кількість респондентів і здійснити комплексне наукове осмислення археологічної експедиції.

Список посилань

- Буйських, С. (2014). Деякі морально-етичні проблеми археологічного дослідження давніх поховальних пам'яток. *Наукові студії*, 7, 30-41.
- Домановський, А. М. (2015). Волонтерство в археологічних експедиціях (з досвіду Херсонеської археологічної експедиції «Цитадель» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна). В *Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи*, Міжнародна науково-практична конференція (с. 52-55). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Козлов, А. С. (2007). «Орёл VI легиона» (мемуарная зарисовка о рождении песни и перевод очерка Е. Риттерлинга «Legio VI Ferrata» из PWRE). *Исседон*, 4, 122-134.

- Колибенко, О. В. (2015). Матеріали фонду Станіслава Никифоровича Братченка у Науковому архіві Інституту археології НАН України як джерело до біографії вченого та епохи. *Переяславський літопис*, 7, 106-118.
- Москаленко, А. В. (2019). Дозвілля в археологічній експедиції: постановка проблеми. В *Креативні технології, підприємництво і менеджмент в організації соціокультурної сфери XXI століття*, Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (с. 124-128). Видавничий центр КНУКіМ.
- Свешникова, О. С. (2008). «Экспедиция – это вот что значит...». К проблеме изучения повседневности археологических экспедиций. В *Антропология академической жизни: адаптационные процессы и адаптивные стратегии* (с. 208-225). Интер-принт.
- Якубовський, В. І. (2016). Літописний Губин як археологічна пам'ятка і база проведення археологічних практик студентів-істориків Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. <http://history.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/2/2016/01/Litopusnuj-Gybun.pdf>.
- Holtorf, C. (2006). Studying archaeological fieldwork in the field: Views from Monte Polizzo. In M. Edgeworth (Ed.), *Ethnographies of Archaeological Practice: Cultural Encounters, Material Transformations* (pp. 81-94). AltaMira Press.
- Johnson, M. H. (2011). Commentary: Archaeology as Travel and Tourism. *International Journal of Historical Archaeology*, 15, 298-303. <https://doi.org/10.1007/s10761-011-0143-0>.
- Sveshnikova, O. (2011). Soviet Archaeological Expedition as a Research Object. *Bulletin of the History of Archaeology*, 21(2), 4-9. <http://doi.org/10.5334/bha.2122>.

References

- Buiskykh, S. (2014). Deiaki moralno-etychni problemy arkeolohichnoho doslidzhennia davnikh pokhovalnykh pamiatok [Some Moral and Ethical Problems of Archaeological Researches of the Old Burial Monuments]. *Naukovi studii*, 7, 30-41 [in Ukrainian].
- Domanovskiy, A. M. (2015). Volonterstvo v arkeolohichnykh ekspedytsiiakh (z dosvidu Khersoneskoï arkeolohichnoi ekspedytsii "Tsytafel" Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina) [Volunteering in Archaeological Expeditions (from Experience of the Khersones Archaeological Expedition "Citadel" of the V. N. Karazin Kharkiv National University)]. In *Volonterskyi rukh: istoriia, suchasnist, perspektyvy [Volunteering: History, Nowadays, Perspectives]*, International Scientific and Practical Conference (pp. 52-55). V. N. Karazin Kharkiv National University [in Ukrainian].
- Holtorf, C. (2006). Studying archaeological fieldwork in the field: Views from Monte Polizzo. In M. Edgeworth (Ed.), *Ethnographies of Archaeological Practice: Cultural Encounters, Material Transformations* (pp. 81-94). AltaMira Press [in English].
- Johnson, M. H. (2011). Commentary: Archaeology as Travel and Tourism. *International Journal of Historical Archaeology*, 15, 298-303. <https://doi.org/10.1007/s10761-011-0143-0> [in English].
- Kolybenko, O. V. (2015). Materialy fondu Stanislava Nykyforovycha Bratchenka u Naukovomu arkhivi Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy yak dzherelo do biohrafii vchenoho ta epokhy [The Materials from the Stanislav Nykyfirovych Bratchenko's Fund at the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine]. *Pereiaslavskiy litopys*, 7, 106-118 [in Ukrainian].

- Kozlov, A. S. (2007). "Orel VI legiona" (memuarnaia zarisovka o rozhdenii pesni i perevod ocherka E. Ritterlinga "Legio VI Ferrata" iz PWRE) ["The Eagle of VI Legion" (The Memoir Sketch about the Song's Beginning and the Render of the Ritterling's Narrative "Legio VI Ferrata" from PWRE)]. *Issedon*, 4, 122-134 [in Russian].
- Moskalenko, A. V. (2019). Dozvillia v arkeolohichnii ekspeditsii: postanovka problemy [A Leisure at an Archaeological Expedition: challenge the problem]. In *Kreatyvni tekhnolohii, pidpriemnytstvo i menedzhment v orhanizatsii sotsiokulturnoi sfery 21 stolittia [Creative Technology, Entrepreneurship and Management in Organization of Social and Cultural Sphere 21st Century]*, Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference (pp. 124-128). KNUKIM Publishing [in Ukrainian].
- Sveshnikova, O. (2011). Soviet Archaeological Expedition as a Research Object. *Bulletin of the History of Archaeology*, 21(2), 4-9. <http://doi.org/10.5334/bha.2122> [in English].
- Sveshnikova, O. S. (2008). "Ekspeditciia – eto vot chto znachit...". K probleme izuchenii posvednevnosti arkeologicheskikh ekspeditcii ["An expedition – that is what it means...". To the problem of studying the daily routine of archaeological expeditions]. In *Antropologiya akademicheskoi zhizni: adaptatsionnye protsessy i adaptivnye strategii [Anthropology of academic life: adaptive processes and adaptive strategies]* (pp. 208-225). Inter-print [in Russian].
- Yakubovskiy, V. I. (2016). Litopysnyi Hubyn yak arkeolohichna pamiatka i baza provedennia arkeolohichnykh praktyk studentiv-istorykiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka [Hubyn Chronicle as an Archaeological Site and a Base for Archeological Practices of Students-Historians of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskiy National University]. <http://history.kpnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/2/2016/01/Litopusnuj-Gybun.pdf> [in Ukrainian].

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION AS A RESEARCH OBJECTIVE: HISTORIOGRAPHY AND SOURCES

Andrii Moskalenko

Postgraduate student; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the study is a historiographical and source-based analysis of the archeological expedition problem as a research object. **The research methodology** is based on exact methods: analysis/synthesis, induction/deduction, systematization and correlation, especially the comparative and historical method. **The scientific novelty** of the article is that for the first time: the historiography of the chosen topic has been analyzed, a complex cultural approach to the study of the archeological expedition has been formulated, as well as sample survey questionnaires that can serve as an effective way of collecting a wide range of information on archeological expeditions. **Conclusions.** The problem of the archaeological expedition is poorly developed in historiography which could be explained by the relative novelty of this scientific direction. The specifics of the source's selection are closely dependent on which historical period the expedition under investigation belongs to.

The author concludes that one of the most informative sources could be evidence from profile-questionnaires together with ethnographical expedition and interviewing.

Keywords: an archaeological expedition; professional subculture; an archaeologist; a volunteer; a leisure; historiography; sources base

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКИ

Андрей Москаленко

Аспирант; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования – историографический и источниковедческий анализ проблематики археологической экспедиции как объекта исследования. **Методика исследования.** Используются общенаучные методы анализа/синтеза, индукции/дедукции, систематизации и корреляции. Особое значение имеет сравнительно-исторический метод. **Научная новизна** статьи состоит в том, что впервые в историографии предложено комплексный культурологический подход к исследованию археологической экспедиции, а также предложено образцы анкет-опросников, которые могут стать действенным способом сбора широкого круга информации об археологических экспедициях. **Выводы.** В историографии тема археологической экспедиции разработана слабо, что объясняется относительной новизной этого направления. Специфика подбора источников находится в тесной зависимости от того, к какому историческому периоду относится исследуемая экспедиция. Автор приходит к выводу, что одним из наиболее информативных источников могут быть результаты анкетного опроса, до сих пор практически не апробированные другими исследователями.

Ключевые слова: археологическая экспедиция; профессиональная субкультура; археолог; волонтер; досуг; историография; источники

Додаток

Зразок 1

Анкета

на тему:

«ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ»
(розрахована на представників керівного складу експедиції)**I. Загальні відомості**

1. ПІБ
2. Рік народження
3. Поточне місце проживання/роботи (посада, освіта, науковий ступінь/вчене звання)
4. Яку археологічну експедицію (підрозділ, загін, сектор) Ви очолюєте і протягом якого терміну?

II. Побут

5. Позначте, які види побутових зручностей доступні Вашій експедиції?
 - а) гаряча вода
 - б) електричний струм
 - в) газ
 - г) інше (деталізуйте)

III. Дозвілля

6. Які з перелічених видів дозвілля представлені у Вашій експедиції (підрозділі, загоні, секторі):
 - а) пізнавальний (підкресліть правильне: лекції, екскурсії, експериментальна археологія, «ворк-шопи» і майстер-класи, інше (деталізуйте))
 - б) рекреаційний (підкресліть правильне: рівнина, гори, ліс, степ, джерело, річка, озеро, водоспад, лиман, море)
 - в) кулінарний (підкресліть правильне: приготування «екзотичних» страв, приготування їжі на багатті, приготування напоїв та інше (деталізуйте))
 - г) винний
 - г) спортивний
 - д) творчий (складання фольклору, малювання тощо)
 - е) інше (деталізуйте)
7. Опишіть, будь ласка, приклад дозвіллевої діяльності в археологічній експедиції, який Вам найбільше запам'ятався

Анкета
на тему:
«ВОЛОНТЕРСТВО В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ»
(розрахована на рядового учасника експедиції)

I. Загальні відомості**II. Волонтерство**

1. Позначте, який з видів мотивації взяти участь в експедиції для Вас був головним?

*Варіанти, де головний інтерес становлять **власне розкопки***

- а) бажання отримати нові знання, підвищити професійну кваліфікацію (для студентів і аспірантів історичного профілю, фахових істориків та археологів, які беруть участь в експедиції на волонтерських засадах)
- б) можливість використовувати частину отриманих результатів для власних наукових досліджень (за домовленістю з керівником експедиції)
- в) зацікавленість давньою історією та культурою, коли головний інтерес представляє саме та пам'ятка (епоха, культура), яка досліджується (для пересічних громадян)

*Варіанти, де головною мотивацією є діяльність **у вільний від розкопок час***

- г) приваблює археологічна експедиційна субкультура – експедиційний фольклор, свята, звичаї, ритуал «посвячення в археологи» та ін.
- д) пізнавальний туризм: коли досліджувана пам'ятка не є основним об'єктом зацікавлення волонтера, але експедиція розглядається як можливість туристичного виїзду до різних куточків країни або зарубіжжя
- е) рекреаційний туризм: експедиція дислокується в рекреаційній зоні (позначте правильне: в лісі, в горах, на березі моря, прісного або солоного озера, лиману тощо – деталізуйте) і участь у ній розглядається як можливість поєднання активного відпочинку з рекреацією
- є) обумовленість життєвими обставинами (деталізуйте: сімейна традиція проводити час в експедиції, за компанію з друзями, інше)
- ж) екстремальний туризм: життя в польових умовах, нелегка праця на розкопках
- з) розважальний туризм: пошук пригод, екзотичних розваг, нових знайомств, зустріч з давніми друзями тощо
- и) інше (деталізуйте)

Анкета
на тему:
**«ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБКУЛЬТУРИ АРХЕОЛОГІВ
В УМОВАХ ЕКСПЕДИЦІЇ»**
(розрахована на представників керівного складу експедиції)

I. Загальні відомості**II. Експедиційні традиції, звичаї, обряди, ритуали**

1. Чи проводите Ви в експедиції ритуал «посвячення в археологи»?
 - а) так (опишіть, будь ласка, особливості процедури (фото- і відео-ілюстрації всіляко вітаються))
 - б) ні (деталізуйте, чому?)

III. Свята

2. Чи відзначає Ваша експедиція День археолога (15 серпня)?
 - а) так (деталізуйте, як саме?)
 - б) ні (деталізуйте, чому?)
3. Чи існують певні експедиційні свята, які відзначаються тільки Вашою експедицією?
 - а) так (деталізуйте: історію виникнення, дату відзначення, спосіб святкування тощо)
 - б) ні

IV. Фольклор

4. Чи виконують учасники Вашої експедиції неофіційний гімн археологів «Орёл шестого легиона»?
 - а) так (деталізуйте, як часто і за яких обставин?)
 - б) ні (деталізуйте, чому?)
5. Чи існує певний фольклор, пов'язаний з Вашою експедицією?
 - а) так (наведіть приклади)
 - б) ні

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205317
УДК 903.2"637.7"

КОНТАКТИ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ДОБУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Світлана Іванова

*Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник;
e-mail: svi1956@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3318-8244
Інститут археології НАН України, Одеса, Україна*

Анотація

Мета статті. Розгляд питання можливості впливу зрубної культури на західний ареал сабатинівської – з одного боку, та вірогідність зв'язків населення сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я у східному напрямку – з іншого.

Методи дослідження: порівняльно-історичний метод, хронологічний метод та методи природничих наук.

Наукова новизна полягає у зіставленні археологічних даних для сабатинівської культури регіону з результатами генетичного дослідження.

Висновки. У пізню бронзову добу степова частина Правобережної України, степовий Крим та Приазов'я були заселені племенами сабатинівської культури. Її датують XV–XII ст. до н.е. Більшість дослідників пов'язують її походження з бабинською культурою. Зрубна культура в Україні була поширена, переважно, на Лівобережжі Дніпра. У степовому Подніпров'ї в археологічному матеріалі відбилися контакти сабатинівської й зрубної культур. І це не дивно – в даній ситуації Подніпров'я є не тільки кордоном між культурами, а і їх контактною зоною.

Завдяки західним впливам (культур Нижнього Подунав'я) археологи включають сабатинівську культуру до складу культурно-історичної спільноти Сабатинівка – Ноуа – Кослоджень. Але є підстави припустити проникнення на захід Причорноморського степу й невеликої частини зрубного населення. Про це свідчать знахідки кераміки з рисами зрубної культури, знайдені на поселенні сабатинівської культури Грибівка IV в Одеській області.

На пам'ятках пізньобронзової доби часто простежується вплив різних культурних традицій. Це відбивається, в першу чергу, на складі керамічного комплексу, способі виготовлення кераміки, її орнаментативності. Основна частина кераміки, що знайдена в Грибівці, є традиційною для пам'яток сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я. Але орнамент, нанесений «зубчастим штампом», має схожість зі знахідками на зрубних поселеннях Волго-Уральського межиріччя. Деякі орнаментальні композиції, що прикрашають посуд з поселення Грибівка IV, відомі на тій категорії зрубної кераміки, яка вважається елементом андроновської культури.

Іншим аспектом, який може вказувати на зв'язки населення різних культур, є аналіз ДНК. Таке дослідження було проведено по кістках скелета з поховання сабатинівської

культури Сичавка 1/6. Виявилось, що родич людини, який був похований в цьому похованні, жив в регіоні Самари (Росія) й належав до зрубної культури.

Ключові слова: сабатинівська культура; зрубна культура; пізній бронзовий вік; ДНК

Актуальність теми дослідження

Вважають, що центр сабатинівської культури (судячи по концентрації пам'яток, їх виразності) знаходився в межиріччі Інгулу та нижньої і середньої течії Дністра. Периферія сабатинівської культури відчувала вплив сусідів: в пам'ятках Подністров'я і Нижнього Подунав'я проявляються риси, властиві культурам Ноа і Кослоджень, а в Степовому Подніпров'ї – зрубної культури (Березанская & Шарафутдинова, 1985, с. 490–491). Населення Побужжя знаходилося в торгових контактах з Балкано-Подунав'ям – з одного боку, і з Криворіжжям та Подніпров'ям – з іншого (Шарафутдинова & Балущин, 1997, с. 36).

Проникнення сабатинівської культури фіксується і на схід від Дніпра. Так, дослідження на Іллічівському поселенні й на інших пам'ятках зрубної культури Сіверського Дінця (Усове озеро, Діброва та ін.) продемонстрували значні зміни, зумовлені впливом носіїв сабатинівської культури. Є точка зору, що в археологічному матеріалі відбилосся проникнення якоїсь частини етносу сабатинівської культури й співіснування його з місцевим зрубним етносом (Шаповалов, 1997, с. 34). Основні риси матеріальної культури сабатинівського населення Північно-Західного Причорномор'я вивчені досить ретельно (Ванчуг, 2013; Дергачев, 1986; 1999; Черняков, 1985). Але розкопки останніх років та лабораторні дослідження дають можливість звернути увагу на вірогідні контакти сабатинівської та зрубної культури, що відбувалися на заході степового ареалу.

49

Мета статті

Розгляд питання можливості впливу зрубної культури на західний ареал сабатинівської – з одного боку, та вірогідність зв'язків населення сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я у східному напрямку – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Серед останніх досліджень і публікацій з даної тематики слід виділити численні статті і монографії В. Вечерського, присвячені дослідженню архітектури й містобудування України доби Гетьманщини (2001), архітектурному пам'яткознавству (2003), узагальненню досліджень про формування монастирських ансамблів (2008), історико-містобудівним дослідженням Києва (2011). Дослідженню барокової стилістики в сакральній архітектурі України присвячена праця Ю. Івашко (1997).

Постановка проблеми

Дослідники відзначають своєрідність сабатинівської культури, пам'ятки якої широко поширені в степовій зоні Причорноморського степу. Щодо її статусу, є різні

точки зору. Походження сабатинівської культури пов'язували зі спорідненою їй зрубною, яка зазнала по мірі просування на захід вплив субстратів, а потім й сусідніх культур (Шарафутдінова, 1997, с. 37). Згідно з іншою концепцією, сабатинівська культура, разом з культурами Ноуа в Попрутті та Кослоджень в Нижньому Подунав'ї, становила єдину культурно-історичну спільноту (Ноуа–Сабатинівка–Кослоджень) і, таким чином, була однією з найбільших етнокультурних спільнот в Європі другої половини II тис. до н.е. (Отрощенко, Рассамакін & Черних, 2008, с. 316; Черняков, 1985, с. 152; Черняков, 2002, с. 40; Geršcovič, 1999, с. 92). Більшість українських археологів вважають, що зрубна культура в Україні була розповсюджена лише на Лівобережжі. Степова частина Правобережної України, степовий Крим та Приазов'я були заселені племенами сабатинівської культури, генетично пов'язаної з бабинською культурою. Її датують в діапазоні XV–XII ст. до н.е. (Отрощенко, 2001, с. 163; Geršcovič, 1999, с. 82).

На наш погляд, розкопки й археологічні розвідки пам'яток сабатинівської культури на крайньому заході степової зони дозволяють виявити знахідки, які можуть зв'язуватися з впливом східних регіонів, зі зрубним імпульсом або проникненням невеликої частини зрубного населення далеко на захід.

Виклад основного матеріалу

У контексті теми роботи привертають увагу розкопки поселення Грибівка IV в Овідіопольському районі (Іванова & Секерська, 2003) та поховання Сичавка 1/6 в Лиманському районі Одеської області (Іванова & Никитин, 2018).

Поселення сабатинівської культури Грибівка IV досліджувалось у 2001 році¹. Воно розташоване на схилі правого берега р. Барабой, в 900 метрах на південь від південно-західної околиці села Грибівка. Умовна площа поселення – 250 x 100 м. Основна частина кераміки є традиційною для пам'яток сабатинівської культури. Так, фрагменти горщиків та «банок» мають аналогії на поселеннях Північно-Західного Причорномор'я: Грибівка II (розташованого в 1,2–2 км від Грибівка IV)², Вікторівка III, Іллінка (Черняков, 1985, рис. 20.1, 8; 21.4, 6, 9), в Побужжі та Поінгуллі: Сабатинівка (Кривцова-Гракова, 1955), Пересадовка (Погребова, 1960). Є спільні риси і з пам'ятками, розташованими досить далеко на схід – в Нижньому Подніпров'ї (Шарафутдінова, 1982, рис. 29–33), на Сіверському Дінці (Шаповалов, 1976, с.150–172; Дубинец, 1996, с. 53–58). Можна знайти подібності не тільки для масового матеріалу, але й для деяких неординарних керамічних форм і орнаментальних схем. Це належить до посуду, прикрашеного зубчастим штампом. Так, серед фрагментів кераміки з Грибівки IV є посудина зі складною орнаментальною композицією, нанесеною зубчастим штампом (рис. 1, 2). Декілька подібних знахідок походять з розташованого неподалік поселення Грибівка II. Невеликі фрагменти з відбитками зубчастого штампа відомі ще на кількох поселеннях сабатинівської культури Північно-Західного Причорномор'я: Вікторівка III (Черняков,

¹ Начальник експедиції – доктор історичних наук А. Н. Дзиговський.

² Дякую авторам дослідження цього поселення Ю. А. Чернієнку і М. М. Фокееву за можливість ознайомитися з результатами розкопок.

1985, рис. 21.8), Сухий Лиман (Іванова & Ветчинникова, 1989, рис. 1). Однак цей тип орнаменту все ж частіше зустрічається на пам'ятках більш східних регіонів України: Сабатинівка (Кривцова-Гракова, 1955, с. 119, рис. 27.7), Ушкалка (Телегін, 1961, рис. 4, 6). Є майже ідентичні форми й на пам'ятках пізньобронзової доби Лівобережної України (Ромашко, 1998, рис. 1.1).

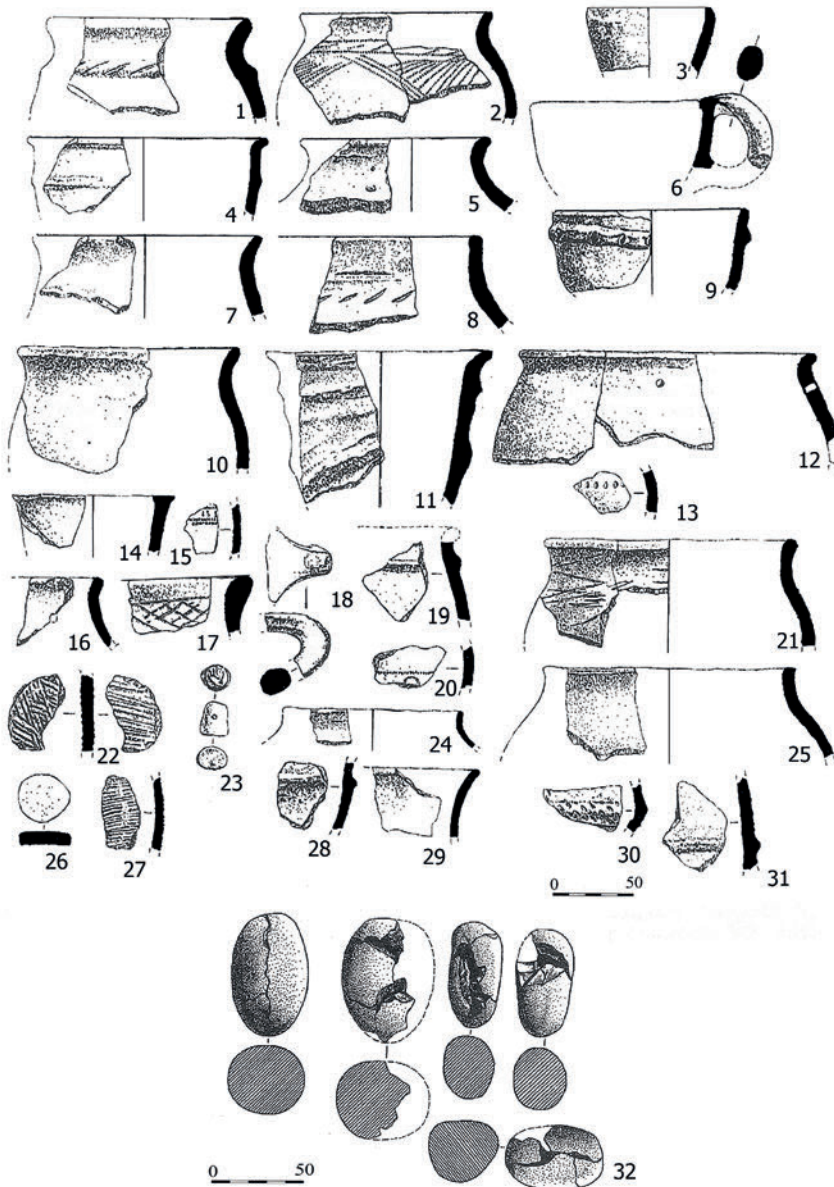

Рис. 1. Керамічний матеріал з поселення Грибівка IV

1-21, 24-25, 28-31 – посуд; 23 – глиняна бусина; 22, 26, 27 – глиняні вироби; 32 – глиняні яйця.

Слід зазначити, що орнаментальна композиція у вигляді поясу з трикутників, розміщених вершинами донизу, відома на тій категорії зрубної кераміки, яка вважається елементом андронівської культури (Березанская & Гершкович 1983, рис. 3. 1, 2, 3, 9). Орнамент, нанесений зубчастим штампом, має схожість зі знахідками на зрубних поселеннях Волго-Уральського межиріччя (Малов, 1993, рис. 8, 17, 31–33). Валики, розчленовані зубчастим штампом, зафіксовані на поселеннях Мало-Федорівка в Ростовському Приазов'ї (Пустынников, 1993, рис. 3.4, 6), Сміла IV на Нижньому Дону (Потапов, 2000, рис. 3.9, 10, 22). Оформлення зовнішньої поверхні посудин розчосами також зустрічається на поселеннях зрубної культури (Березанская, 1990, рис. 17). Це стосується й посудини з опуклим тулубом, прикрашеною на плічках орнаментом з хаотично розташованих косих прокреслених ліній (рис. 1,21). Аналогії йому знайдені також на Лівобережжі Дніпра (Ромашко, 1998, рис. 1.5).

Незвичайна кубкоподібна посудина з недбало заглаженою поверхнею, оформлена двома асиметричними валиками (рис. 1,11), майже ідентична знахідці з поселення Іллічівка (сабатинівський шар) (Дубинец, 1996, с. 57, рис. 2.6). У Іллічівці відомі також посудини з «комірцевими» вінчиками, подібні знайденим (Дубинец, 1996, с. 55, рис. 55.2).

Дослідники відзначають, що для західних і східних культур характерні свої особливості валикового декору посуду. Найбільш різноманітна орнаментация валиків на кераміці східного вигляду (Горбов та ін., 1999, с. 75–76, рис. 1, 10–12). Оформлення деяких валиків на посуді з поселення Грибівка IV, крім «західних традицій», знаходить прямі аналогії (штампи й насічки) на кераміці східних регіонів. Це дозволяє ставити питання про проникнення східних, (скоріш за все, зрубних) елементів далеко на захід Причорноморського степу.

У цьому контексті привертають увагу п'ять глиняних виробів, які мають форму яєць (рис. 1, 32). «Глиняні яйця» є досить рідкісною знахідкою на пам'ятках середньо- і пізньобронзового віку. Подібні найдавніші вироби зафіксовані на поселенні сосницької культури Пустинка, де вони служили для вимостки підлоги (Березанская, 1974, с. 106, 110, рис. 32). На пам'ятках епохи пізньої бронзи глиняні вироби у формі яєць несуть вже не функціональне, а ритуальне забарвлення. В оселі нижнього шару сабатинівського поселення Ушкалка (Херсонська область) було розкопано культове місце (жертвовник), в якому серед інших знахідок (а саме – глиняних фігурок тварин) були і 12 невеликих глиняних виробів, які за формою і розмірами нагадують куряче яйце (Телегін, 1961, с. 4). Аналогічні вироби відомі серед знахідок доби бронзи на Зливкінському багатощаровому поселенні на Донеччині (Швецов, 1987, с. 433), на поселенні сабатинівської культури Новокиївка в Приазов'ї (Geršcovič, 1999, taf. 37; 10; 11), на поселенні зрубної культури Усове озеро. Причому в останньому випадку появу «глиняних яєць» автор дослідження пов'язує з впливом сабатинівської культури (Березанская, 1990, с. 88). На поселенні Златопіль подібні артефакти відомі у виконанні з тальку (Geršcovič, 1999, taf. 9; 1–16). Ритуальне значення цієї категорії знахідок визнається більшістю дослідників.

Ще одне підтвердження щодо контактів сабатинівської та зрубної культури надають ДНК-дослідження.

Поховання сабатинівської культури Сичавка 1/6. У 2010 поблизу с. Сичавка Лиманського району Одеської області експедицією Інституту археології проводилися

рятувальні розкопки кургану. Він був розораний, мав висоту 0,36 м від сучасної поверхні та діаметр близько 27–28 м. Курган був споруджений в пізньому енеоліті. Далі він використовувався у бронзову добу племенами ямної, катакомбної, бабинської та сабатинівської культур. Наступний культурний горизонт пов'язаний із середньовічним населенням регіону, а північно-західний сектор кургану використовувався як кладовище в кінці 19 століття.

Поховання № 6 (рис. 2), що відноситься до сабатинівської культури, було проаналізовано в різних аспектах: по кістках скелета було проведено радіовуглецеве³ датування, антропологічне дослідження⁴ і дослідження ДНК⁵.

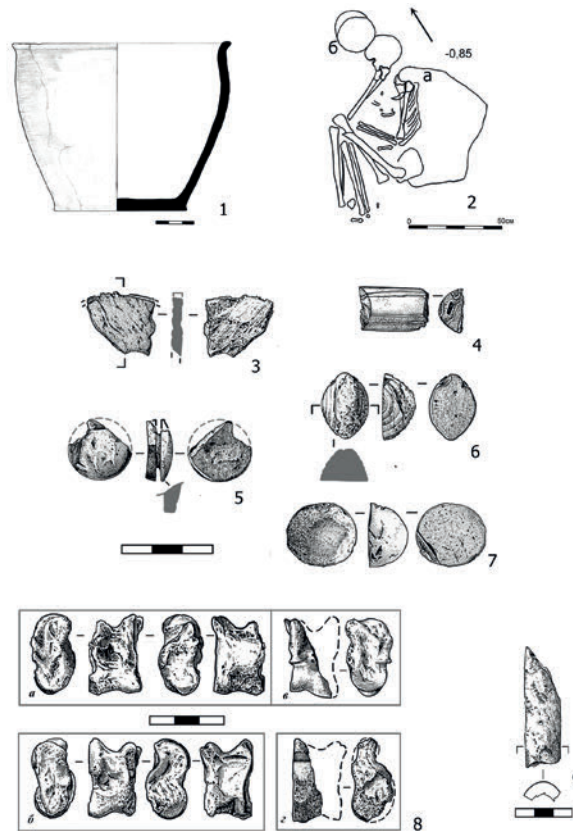

Рис. 2. Поховання Сичавка 1/6

1 – горщик; 2 – загальний план поховання (а – кістяні вироби; б – горщик); 3-7 – кістяні фішки;
8 – астрагали (а – права таранна кістка вівці; б – права таранна кістка вівці; в – ліва таранна кістка вівці;
г – ліва таранна кістка вівці); 9 – фрагмент діафіза метаподії коня (рисунки зроблено В. Б. Паньковським).

³ Дослідження проводилися в Київській радіовуглецевій лабораторії Інституту геохімії навколишнього середовища (керівник М. М. Ковалюх).

⁴ Дослідження проводилося ст.н.с. Інституту археології НАНУ Л. В. Литвиною.

⁵ Дослідження проводилося в лабораторії Державного Університету Гранд Валлей, Аллендейл, США (керівник А. Г. Нікітін).

Скелет знаходився на правому боці головою на північ, контури ями не простежено. Безпосередньо на кістках лежала невелика вапнякова стела, можливо, вона походить з кромлеха, що оточував основне поховання. За потилицею померлого знайдено: два цілих астрагали, два фрагменти астрагалів, чотири вироби з кістки (гральні або гадальні фішки?), а також невеликий фрагмент рогу. Біля черепа, впритул до нього, стояв ліпний посуд банкоподібної форми, в ньому знаходився фрагмент кістки коня.

Радіовуглецеве датування Ki-16608; 3140 ± 80 BP; 1530–1310 BC (1 сигма), 1610–1210 BC (2 сигми).

Дані антропології. Чоловік 30–35 років. На правій тім'яній кістці, в області вінцевого шва, ближче до точки bregma виявлено невелику вм'ятину, сліди запальних процесів з зовнішньої та внутрішньої сторони відсутні. Очевидно, це сліди травми, яка не була причиною смерті індивідуума.

ДНК дослідження. Генетично це чоловік, його мітохондріальна ДНК належить до лінії степового походження. Ця ж лінія була виявлена в могильнику усатівської культури Маяки. Ще один родич по мітохондріальній лінії жив в регіоні Самари (Росія) приблизно в той самий час, і належав до зрубної культури (Іванова & Никитин, 2018).

Висновки

Таким чином, комплексні дослідження окремих пам'яток сабатинівської культури підтверджують контакти сабатинівської і зрубної культур, також й на заході степового Причорномор'я. Поселенські і поховальні комплекси сабатинівської культури надають інформацію як для реконструкції історії населення Північно-Західного Причорномор'я загалом, так і можливих зв'язків і контактів населення доби бронзи.

Перспективи подальших досліджень полягають у накопиченні ДНК-досліджень та створенні достатньої бази генетичних даних для обґрунтованих археологічних висновків.

Список посилань

- Березанская, С. С. (1974). *Пустынка – поселение эпохи бронзы на Днепре*. Наукова думка.
- Березанская, С. С. (1990). *Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Наукова думка.
- Березанская, С. С., & Гершкович Я. П. (1983). Андроновские элементы в срубной культуре на Украине. В *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья* (с. 100–110). Издательство БашГМ.
- Березанская, С. С., & Шарафутдинова И. Н. (1985). Сабатиновская культура. В *Археология Украинской ССР* (Т. 1, с. 489–499). Наукова думка.
- Ванчугов, В. П. (2000). Проблема погребального обряда сабатиновской культуры Северо-Западного Причерноморья. В В. Н. Штанко (Ред.), *Археология та етнологія східної Європи (матеріали і дослідження)* (с. 41–56). Астропрінт.
- Ванчугов, В. П. (2013). Сабатиновская культура. В *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья* (с. 293–315). СМІЛ.

- Горбов, В. Н., Кабанова, Е. В., Усачук, А. Н., & Чубатенко, И. А. (1999). Валик на керамике позднего бронзового века: поиск назначения. В Г. Н. Тошев (Ред.), *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья* (с. 71–78). ЗГУ.
- Дергачев, В. А. (1986). *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Штиинца.
- Дергачев, В. А. (1999). Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, 169–221.
- Дубинец, О. В. (1996). К вопросу о выделении хронологических горизонтов на поселении Ильичевка. В *Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит – бронзовый век)*, Материалы международной конференции (Ч. 2, с. 53–59). ДонГУ.
- Иванова, С. В., & Никитин А. Г. (2018). Новое погребение сабаиновской культуры в Одесской области. В *Биоархеологические и этнокультурные исследования в Юго-Восточной Европе*, Материалы международной конференции (с. 36–38). ICBE.
- Иванова, С. В. & Ветчинникова, Н. Є. (1989). Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області. *Археологія*, 2, 56–63.
- Иванова, С. В. & Секерська, О. П. (2003). Багатошарове поселення Грибівка IV в Одеській області. *Записки історичного факультету Одеського національного університету*, 14, 24–39.
- Кривцова-Гракова, О. А. (1955). Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 46, 166.
- Малов, Н. М. (Ред.) (1993). *Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье* (Т. 1). Издательство Саратовского университета.
- Отрощенко, В. В. (2001). *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Інститут археології НАН України.
- Отрощенко, В. В., Рассемакін, Ю. Я., & Черних, Л. А. (2008). Доба бронзи на теренах України. В П. П. Толочко (Ред.), *Україна. Хронологія розвитку* (Т.1, с. 219–331). ДНВП "Картографія".
- Погребова, Н. Н. (1960). Пересадовское поселение на Ингуле. *Советская археология*, 4, 76–90.
- Потапов, В. В. (2000). Памятники конца эпохи поздней бронзы на р. Смела. *Донская археология*, 3/4, 62–69.
- Пустынников, С. В. (1993). Поселение эпохи поздней бронзы у с. Федоровка. *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1991 г.*, 11, 11–17.
- Ромашко, В. А. (1998). "Чернолесская" столовая посуда культур позднего бронзового века Левобережной Украины. В И. Ф. Ковалева (Ред.), *Проблеми археології Подніпров'я* (с. 79–96). ДГУ.
- Телегін, Д. Я. (1961). Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок біля с.Ушкалка). *Археологія*, 12, 3–15.
- Черняков, И. Т. (1985). *Северо-Западное Причерноморье во 2-й половине II тыс. до н. э.* Наукова думка.
- Черняков, И. Т. (2002). К истории развития вооружения II тыс. до н.э. в Юго-Восточной Европе и Средиземноморье. *Карпати в давнину*, 15, 39–60.
- Шаповалов, Т. П. (1976). Поселение срубной культуры Ильичевка на Северском Донце. В Д. Я. Телегин (Ред.), *Энеолит и бронзовый век Украины* (с. 150–172). Наукова думка.

- Шаповалов, Т. П. (1997). К вопросу о проникновении этноса сабатиновской культуры в срубную среду Северского Донца. В *Сабатиновская и срубная культура: проблемы взаимодействия востока и запада в эпоху поздней бронзы*, Материалы I Всесоюзного полевого семинара (с. 33–34). Международный информационный центр.
- Шарафутдинова, И. Н. (1982). *Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы*. Наукова думка.
- Шарафутдинова, И. Н., & Балушкин, А. М. (1997). Поселение Виноградный Сад и проблемы сабатиновской культуры. В *Сабатиновская и срубная культура: проблемы взаимодействия востока и запада в эпоху поздней бронзы*, Материалы I Всесоюзного полевого семинара (с. 35–36). Международный информационный центр.
- Шарафутдинова, Э. С. (1997). О культурно-хронологическом соотношении срубных и сабатиновских древностей. В *Сабатиновская и срубная культура: проблемы взаимодействия востока и запада в эпоху поздней бронзы*, Материалы I Всесоюзного полевого семинара (с. 37–38). Международный информационный центр.
- Швецов, М. Л. (1987). Исследования Зливкинского многослойного памятника. В *Археологические открытия* (с. 433). Наука.
- Geršcovič, J. P. (1999). Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka – Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. *Archäologie in Eurasien*, 7, 1–124.

References

56

- Berezanskaia, S. S. (1974). *Pustynka – poselenie epokhi bronzy na Dnepre [Pustynka – settlement of the Bronze Age on the Dnieper]*. Naukova dumka [in Russian].
- Berezanskaia, S. S. (1990). *Usovo ozero. Poselenie srubnoi kultury na Severskom Dontce [Lake Usovo. Settlement of Srubnaya culture in the Seversky Donets]*. Naukova dumka [in Russian].
- Berezanskaia, S. S., & Gershkovich Ia. P. (1983). Andronovskie elementy v srubnoi kulture na Ukraine [Andronovskaya elements in Srubna culture in Ukraine]. In *Bronzovyi vek stepnoi polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ia [Bronze Age of the steppe belt of the Ural-Irtysh interfluve]* (pp. 100–110). Izdatelstvo BashGM [in Russian].
- Berezanskaia, S. S., & Sharafutdinova, I. N. (1985). Sabatinovskaia kultura [Sabatinovskaya culture]. In I. I. Artemenko (Ed.), *Arkheologiiia Ukrainskoi SSR [Archeology of the Ukrainian SSR]* (Vol. 1, pp. 489–499). Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I. T. (1985). *Severo-Zapadnoe Prichernomore vo 2–i polovine II tys. do n.e. [North-Western Black Sea Region in the 2-nd half of II-th. BC]*. Naukova dumka [in Russian].
- Cherniakov, I. T. (2002). К истории развития вооружения II тыс. до н.е. в луго-Восточной Европе и Средиземноморье [To the history of the development of armament II ths. BC in Southeast Europe and the Mediterranean]. *Karpaty v davnynu*, 15, 39–60 [in Russian].
- Dergachev, V. A. (1986). *Moldaviia i sosednie territorii v epokhu bronzy [Moldavia and the neighboring territories in the Bronze Age]*. Shtiintca [in Russian].
- Dergachev, V. A. (1999). Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiia Karpato-Podnestrovia. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, луго-Восточной и Восточной Европы [Features of the cultural – historical development of the Carpatho-Podnistrovia. On the problem of interaction between ancient societies of Central, South-Eastern and Eastern Europe]. *Stratum plus*, 2, 169–221 [in Russian].

- Dubinetc, O. V. (1996). K voprosu o vydelenii khronologicheskikh gorizontov na poselenii Ilichevka [On the issue of the allocation of chronological horizons in the settlement Ilichevka]. In *Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme Evraziiskikh drevnostei (eneolit – bronzovyi vek) [Northeast Azov region in the system of Eurasian antiquities (Eneolithic – Bronze Age)]*, Proceedings of the International Conference (Pt. 2, pp. 53–59). DonGU [in Russian].
- Geršcovič, J. P. (1999). Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka – Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres [Studies on the late Bronze Age Sabatinovka culture on the lower Dnieper and on the west coast of the Azov Sea]. *Archäologie in Eurasien*, 7, 1–124 [in German].
- Gorbov, V. N., Kabanova, E. V., Usachuk, A. N., & Chubatenko, I. A. (1999). Valik na keramike pozdnego bronzovogo veka: poisk naznacheniia [Roller on the late Bronze Age pottery: a search for an appointment]. In G. N. Toshev (Ed.), *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria [Problems of the Scythian-Sarmatians Archeology of the Northern Black Sea Region]* (pp. 71–78). ZGU [in Russian].
- Ivanova, S. V. & Sekerska, O. P. (2003). Bahatosharove poselennia Hrybivka IV v Odeskii oblasti [Multilayer settlement Gribivka IV in the Odessa region]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho natsionalnoho universytetu*, 14, 24–39 [in Russian].
- Ivanova, S. V. & Vetchynnykova, N. Ye. (1989). Poselennia epokhy bronzy ta zaliza v Odeskoi oblasti [Settlement of the Bronze and Iron Age in the Odessa region]. *Arkheolohiia*, 2, 56–63 [in Ukrainian].
- Ivanova, S. V., & Nikitin A. G. (2018). Novoe pogrebenie sabatinovskoi kultury v Odesskoi oblasti [New burial of Sabatinovskaya culture in the Odessa region]. In *Bioarkheologicheskie i etnokulturnye issledovaniia v Iugo-Vostochnoi Evrope [Bioarchaeological and ethnocultural studies in South-Eastern Europe]*, Proceedings of the International Conference (pp. 36–38). ICBE [in Russian].
- Krivtsova-Grakova, O. A. (1955). Stepnoe Povolzhe i Prichernomore v epokhu pozdnei bronzy [The steppe Volga and the Black Sea in the Late Bronze Age]. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 46, 166 [in Russian].
- Malov, N. M. (Ed.) (1993). *Pamiatniki srubnoi kultury. Volgo-Uralskoe mezhdureche [Sites of the Srubnaya Culture of the Volga-Ural inter river]* (Vol. 1). Izdatelstvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- Otroshchenko, V. V. (2001). *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia) [Problems of Periodization of Cultures of Middle and Late Bronze in Southern Eastern Europe (cultural-stratigraphic comparisons)]*. Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine [in Russian].
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya., & Chernykh, L. A. (2008). Doba bronzy na terenakh Ukrainy [The Bronze Age on the Territory of Ukraine]. In P. P. Tolochko (Ed.), *Ukraina. Khronolohiia rozvytku [Ukraine. Chronology of development]* (Vol. 1, pp. 219–331). DNPV "Kartohrafiia" [in Ukrainian].
- Pogrebova, N. N. (1960). Peresadovskoe poselenie na Ingule [Peresadovsky settlement on Ingul]. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, 76–90 [in Russian].
- Potapov, V. V. (2000). Pamiatniki kontca epokhy pozdnei bronzy na r. Smela [Monuments of the end of the late Bronze Age on the Smela River]. *Donskaia arkheologiia*, 3/4, 62-69 [in Russian].
- Pustynnikov, S. V. (1993). Poselenie epokhy pozdnei bronzy u s. Fedorovka [The settlement of the Late Bronze Age Fedorovka]. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v g. Azove i na Nizhnem Donu v 1991 g.*, 11, 11–17 [in Russian].

- Romashko, V. A. (1998). "Chernolesskaia" stolovaia posuda kultur pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy ["Chernolesskaya" dining utensils of the late Bronze Age cultures of the Left Bank of Ukraine]. In I. F. Kovaleva (Ed.), *Problemy arkheologii Podniprovia* [Problems of archeology of the Dnieper region] (pp. 79–96). DGU [in Russian].
- Shapovalov, T. P. (1976). Poselenie srubnoi kultury Ilichevka na Severskom Dontce [Settlement of the crop culture Ilichevka on the Seversky Donets]. In D. Ya. Telegin (Ed.), *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy* [Eneolith and the Bronze Age of Ukraine] (pp. 150–172). Naukova dumka [in Russian].
- Shapovalov, T. P. (1997). K voprosu o proniknovenii etnosa sabatinovskoi kultury v srubniu sredu Severskogo Dontca [To the question of the penetration of the ethnos of the Sabatinovskaya culture into the log environment of the Seversky Donets]. In *Sabatinovskaia i srubnaia kultura: problemy vzaimodeistviia vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy* [Sabatinovskaya and Srubnaya culture: problems of interaction between the east and the west in the late Bronze Age], Proceedings of the 1st All-Union field workshop (pp. 33–34). Mezhdunarodnyi informatsionnyi tcentr [in Russian].
- Sharafutdinova, E. S. (1997). O kulturno–khronologicheskom sootnoshenii srubnykh i sabatinovskikh drevnostei [On the cultural – chronological correlation of log and Sabatinovka antiquities]. In *Sabatinovskaia i srubnaia kultura: problemy vzaimodeistviia vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy* [Sabatinovskaya and Srubnaya culture: problems of interaction between the east and the west in the late Bronze Age], Proceedings of the 1st All-Union field workshop (pp. 37–38). Mezhdunarodnyi informatsionnyi tcentr [in Russian].
- Sharafutdinova, I. N. (1982). *Stepnoe Podneprove v epokhu pozdnei bronzy* [Steppe Dnieper in the Late Bronze Age]. Naukova dumka [in Russian].
- Sharafutdinova, I. N., & Balushkin, A. M. (1997). Poselenie Vinogradnyi Sad i problemy sabatinovskoi kultury [The Vineyard Garden Settlement and the Problems of Sabatinovskaya Culture]. In *Sabatinovskaia i srubnaia kultura: problemy vzaimodeistviia vostoka i zapada v epokhu pozdnei bronzy* [Sabatinovskaya and Srubnaya culture: problems of interaction between the east and the west in the late Bronze Age], Proceedings of the 1st All-Union field workshop (pp. 35–36). Mezhdunarodnyi informatsionnyi tcentr [in Russian].
- Shvetcov, M. L. (1987). Issledovaniia Zlivkinskogo mnogosloinogo pamiatnika [Researches of the Zlivinsky multilayered monument]. In *Arkheologicheskie otkrytiia* [Archaeological discoveries] (pp. 433). Nauka [in Russian].
- Telehin, D. Ya. (1961). Pytannia vidnosnoi khronologii pam'iatok piznoi bronzy Nyzhnoho Podniprovia (za materialamy rozkopok bilia s.Ushkalka) [Questions of the relative chronology of the late Bronze sites of the Lower Dnieper River (based on excavation materials near the village of Ushkalka)]. *Arkheolohiia*, 12, 3–15 [in Ukrainian].
- Vanchugov, V. P. (2000). Problema pogrebalnogo obriada sabatinovskoi kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria [The problem of the burial rite of the Sabatinovka culture of the North-Western Black Sea Region]. In V.N. Stanko (Ed.), *Arkheolohiia ta etnolohiia skhidnoi Yevropy (materialy i doslidzhennia)* [Archeology and Ethnology of Eastern Europe (Materials and Research)] (pp. 41–56). Astroprint [in Russian].
- Vanchugov, V. P. (2013). Sabatinovskaia kultura [Sabatinovskaya culture]. In *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria* [Ancient cultures of the North-Western Black Sea region] (pp. 293–315). SMIL [in Russian].

CONTACTS OF THE NORTH-WEST BLACK SEA COAST POPULATION IN THE LATE BRONZE AGE

Svitlana Ivanova

Doctor of Sciences (History), Leading researcher;

e-mail: svi1956@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3318-8244

Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Odesa, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to consider the possibility of Timber-grave (Zrubna) culture influencing on the western area of Sabatynivka culture on the one hand and the likelihood of connections of the population of the Sabatynivka culture of the Northwest Black Sea in the eastern direction on the other.

The methods of research are comparative historical, chronological method and scientific methods.

The scientific novelty consists in the comparison of archaeological data on the Sabatynivka culture of the region and the results of genetic analysis.

Conclusions. In the late Bronze Age, the steppe part of Right-Bank Ukraine, steppe Crimea, and Pryazovie were inhabited by tribes of Sabatynivka culture. It is dated to the 15th-12th centuries BC. Most researchers associate its origin with Babyne culture. Timber-grave culture in Ukraine was widespread, mainly on the left bank of the Dnieper. In the steppes of the Dnieper region, archaeological material reflected contacts between the Sabatynivka and the Timber-grave cultures. This is not surprising. In this situation, the Dnieper is not only a border between cultures but also their contact zone.

Due to the western influences (cultures of the Lower Danube region), archaeologists include the Sabatynivka culture in the Sabatynivka – Noua – Coslogeni cultural and historical community. But there is reason to suppose that the Black Sea steppe and a small part of the population are penetrating to the west. This is evidenced by the findings of ceramics with features of Timber-grave culture, found on the settlement Grybivka IV of Sabatynivka culture in the Odesa region.

The Late Bronze Age monuments often trace the influence of different cultural traditions. This is reflected, first of all, in the composition of the ceramic complex, the method of making ceramics, its ornamentation. Most of the pottery found in Grybivka IV is traditional for the monuments of the Sabatynivka culture of the Northwest Black Sea. However, the decoration made by the notched stamp resembles the finds well-represented on the Timber-grave culture sites situated between the Volga and Ural rivers. Some ornamental compositions detected on the vessel fragments from the Grybivka IV site are known on the Timber-grave pottery, namely those which are treated as an element of Andronovo culture.

DNA analysis also reflected the evidence of transcultural contacts. The bones from the burial of Sabatynivka culture Sychavka 1/6 were subjected to this analysis. The deceased appeared to be a relative of another sample taken from the burial of Timber-grave culture and living in the Samara region (Russian Federation).

Keywords: Sabatynivka culture; Timber-grave (Zrubna) culture; Late Bronze Age; DNA

**КОНТАКТЫ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ
В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ****Светлана Иванова**

*Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник;
e-mail: svi1956@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3318-8244
Институт археологии НАН Украины, Одесса, Украина*

Аннотация

Цель статьи. Рассмотрение вопроса возможности влияния срубной культуры на западный ареал сабатиновской – с одной стороны, и вероятность связей населения сабатиновской культуры Северо-Западного Причерноморья в восточном направлении – с другой.

Методы исследования: сравнительно-исторический метод, хронологический метод и методы естественных наук.

Научная новизна заключается в сопоставлении археологических данных для сабатиновской культуры региона с результатами генетического исследования.

Выводы. В позднем бронзовом веке степная часть Правобережной Украины, степной Крым и Приазовье были заселены племенами сабатиновской культуры. Ее датируют XV–XII вв. до н.э. Большинство исследователей связывают ее происхождение с бабинской культурой. Срубная культура в Украине была распространена, преимущественно, на Левобережье Днепра. В степном Поднепровье в археологическом материале отразились контакты сабатиновской и срубной культур. И это не удивительно – в данной ситуации Поднепровье является не только границей между культурами, но и их контактной зоной.

Благодаря западным влияниям (культур Нижнего Подунавья) археологи включают сабатиновскую культуру в состав культурно-исторической общности Сабатиновка – Ноуа – Кослоджень. Но есть основания предположить проникновение на запад Причерноморской степи и небольшой части срубного населения. Об этом свидетельствуют находки керамики с чертами срубной культуры, найденные на поселении сабатиновской культуры Грибовка IV в Одесской области.

На памятниках позднебронзового века зачастую прослеживается влияние различных культурных традиций. Это отражается в первую очередь на составе керамического комплекса, способах изготовления керамики, ее орнаментации. Основная часть керамики, найденная в Грибовке, является традиционной для памятников сабатиновской культуры Северо-Западного Причерноморья. Но орнамент, нанесенный зубчатым штампом, имеет сходство с находками на срубных поселениях Волго-Уральского междуречья. Некоторые орнаментальные композиции, украшающие посуду с поселения Грибовка IV известны на той категории срубной керамики, которая считается элементом андроновской культуры.

Другим аспектом, который может указывать на связи населения различных культур, является анализ ДНК. Такое исследование было проведено по костям скелета из погребения сабатиновской культуры Сычавка 1/6. Оказалось, что родственник человека, который был похоронен в этом погребении, жил в регионе Самары (Россия) и принадлежал к срубной культуре.

Ключевые слова: сабатиновская культура; срубная культура; поздний бронзовый век; ДНК

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205323

УДК 903.2:930

**КІММЕРІЙЦІ – ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ НОСІЇВ КУЛЬТУРИ.
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ****Сергій Ольговський***Кандидат історичних наук, професор;**e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна***Анотація**

Кіммерійці – перший відомий нам етнонім на території України. З кіммерійцями пов'язані цікаві сторінки історії не лише нашої держави, а й країн Малої Азії, Кавказу, що робить цей народ до певної міри індикатором історичного становища в згаданих регіонах. Водночас, лишаються нез'ясованими питання походження і зникнення цього народу, а також його ідентифікації з археологічними культурами раннього залізного віку, що і визначає актуальність обраної теми. **Мета статті** полягає у зіставленні писемних джерел з археологічним матеріалом і визначенні археологічної культури, яку б можна було ототожнити з історичними кіммерійцями із малоазійських та античних джерел. При написанні статті застосовані загальнонаукові **методи** та системний підхід до вивчення писемних та археологічних джерел. **Наукова новизна** дослідження полягає в запереченні, що кіммерійці, яких знали у Малій Азії, були автохтонним населенням Північного Причорномор'я. Це були племена – вихідці з Кавказького регіону, які у середині VIII ст. до н. е. вдерлись у Північне Причорномор'я, інші ж кіммерійські загони одночасно діяли в південному напрямку, воювали з армією Урарту і розбійничали у Малій Азії. **Висновки.** Всупереч твердженням О. І. Тереножкіна, носії культури типу Аржан із стременоподібними вудилами не були кіммерійцями. Це була перша експансія східних кочовиків на територію України із Сибіру. Кіммерійцями слід вважати носіїв новочеркаської культури із двокільчастими вудилами, які з'явилися у Північному Причорномор'ї з Північного Кавказу і витіснили місцевих землеробів зі степової смуги України. Вони примусили лісостепових землеробів укріпляти свої поселення і навіть частково мігрувати на лівий берег Дніпра, звідкіля місцеві носії бондарихинської культури, також під тиском кіммерійців, вимушені були відійти на північ. І, що важливо, завдяки войовничій і агресивній політиці кіммерійців, цей етнонім став загальним для всього причорноморського регіону, який лишився в уяві античних авторів «землею кіммерійською».

Ключові слова: ранній залізний вік; кіммерійці; Мала Азія; стременоподібні вудила; двокільчасті вудила; чорноліська культура; бондарихинська культура, курган Аржан, Новочеркаський скарб

Актуальність теми дослідження

З кіммерійцями можна асоціювати початок писемної історії Північного Причорномор'я, оскільки це перший народ, назва якого відома нам з писемних джерел.

І хоча спроби виділити кіммерійські пам'ятки були ще на початку ХХ століття, ще й досі лишається багато питань, пов'язаних з походженням, історією і зникненням цього народу.

Мета статті

Мета полягає у зіставленні писемних джерел з археологічним матеріалом і визначенні археологічної культури, яку б можна було ототожнити з історичними кіммерійцями із малоазійських та античних джерел.

Виклад основного матеріалу

Чи не першим згадає кіммерійців Гомер. Спочатку в його «Іліаді» йдеться про дивний народ «гіппемологів-млекоїдів, доїтелів кобилиць, бідних і найсправедливіших серед людей» (Іліада, XIII, 1-7), в яких дослідники традиційно вбачають кіммерійців. І хоча у грецького поета VIII ст. до н. е. Гесіода «доїтели кобилиць» названі скіфами, О. І. Тереножкін вбачає в цьому звичайний анахронізм, зумовлений змішуванням етнічних імен у давніх авторів (Тереножкін, 1976, с. 8). І з цим можна погодитись, оскільки раніше VII ст. до н. е. ніякі згадки про скіфів в Північному Причорномор'ї нам не відомі.

Далі в «Одіссеї» Гомер знову пише вже саме про народ і місто людей кіммерійських, які мешкають за межами Океану (Одіссея, XI, 12-13). Межами Океану вважається північне узбережжя Чорного моря, яке в гомерівські часи було мало знайоме грекам, і вони називали його Понт Аксинський, тобто море Негостинне. В їх уяві над кіммерійською землею «ніколи не сходило сонце і непроглядна ніч була розпростерта над жалюгідними смертними».

На північний захід, в невідому землю кіммерійців, направив свій корабель Ясон, заплутуючи сліди, коли він тікав від колхідського царя Еета із добутиим золотим руном і царською донькою Медеею. Виникнення міфу про аргонавтів відносять до другої половини II тис. до н. е. і це давало підставу вважати кіммерійців мешканцями Північного Причорномор'я ще за доби бронзи. Але, ймовірно, кіммерійці з'явилися вже в пізньому переказі міфу унаслідок закономірної варіантності і часової імпровізації, коли грекам вже були добре відомі околичні землі ойкумени, що цілком закономірно при усній передачі фольклорної спадщини.

Більш конкретні історичні відомості про кіммерійців сповіщає грецький історик V ст. до н. е. Геродот. Від нього ми дізнаємось, що степи Північного Причорномор'я належали кіммерійцям, які лишили їх під тиском скіфів, що прийшли із глибин Азії у VII ст. до н. е. Але і в часи Геродота, тобто на два століття пізніше, від Приазов'я до Дністра ще існували кіммерійські вали й стіни, кіммерійські переправи, область Кіммерія та інші топонімічні релікти, пов'язані з цим народом. Пише Геродот і про навалу кіммерійців в Іонію у VII ст. до н. е., але це, за оцінкою давнього історика, було не тривалим завоюванням, а скоріше, звичайним короткочасним набігом для захоплення здобичі (Герод. I, 6). Проте в пам'яті еллінів кіммерійці збереглися надовго, про що свідчать їхні зображення, виконані у VI ст. до н. е. (Рис. 1).

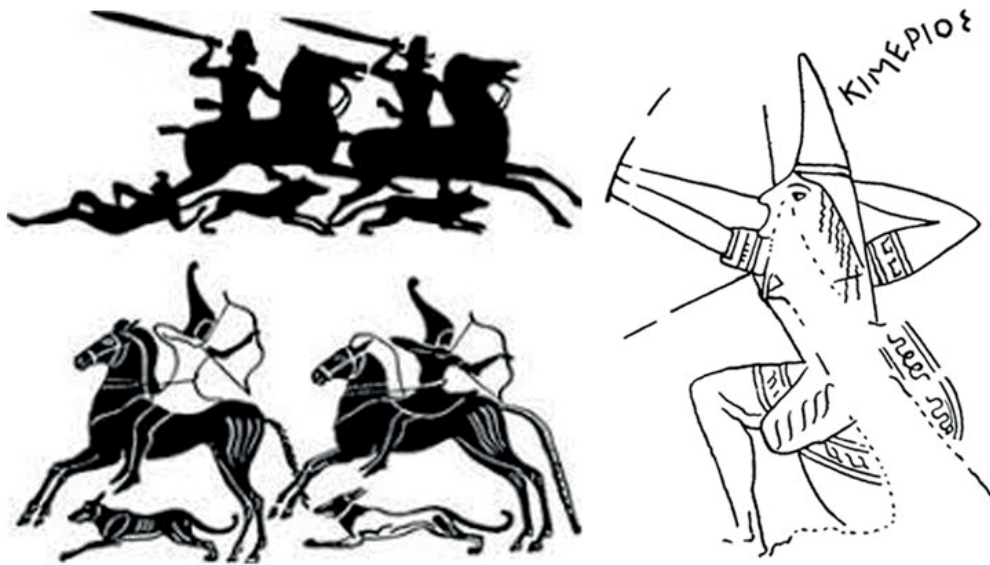

Рис. 1. Зображення кіммерійців: 1 – на вазі з Ватикану; 2 – на саркофазі з Клазомен;
3 – графіті на грецькій вазі. VI ст. до н. е.

Власне цим і обмежується інформація про кіммерійців в античній традиції, яка, як бачимо, містить свідчення не стільки про самих кіммерійців, скільки про їх міфічний образ, який існував в пам'яті еллінів без будь-якої конкретики.

Згадується цей народ і у більш пізніх античних авторів, наприклад, у Каллімаха (III ст. до н. е.) чи Страбона (I ст. н. е.), але це здебільше компіляції з ранніх джерел, насамперед з «Історії» Геродота. Так, у Страбона також можна виділити інформацію про вторгнення кіммерійців, приблизно в часи Гомера, в Грецію, коли вони дійшли до Еоліди і Іонії (Страб. III, 2, 12). Описередковано автор згадує цю подію декілька раз, посилаючись на свідчення придворного історика Олександра Македонського Каллісфена, а також на авторів VII ст. до н. е. Калліна і Архілоха. Водночас, разом із кіммерійцями, учасниками таких вторгнень називаються племена середземноморського і чорноморського басейнів – карійців, трерів, тевкрів, галатів та ін., які, врешті, були вигнані із Малої Азії скіфським вождем Мадієм (Страб. I, 3, 21).

Другу групу джерел з історії кіммерійців складають ассирійські клинописні тексти, досить різноманітні за своєю жанровою належністю, але, що важливо, вони добре датовані з точністю до року, а іноді до місяця і навіть дня, оскільки склалися одночасно з подіями й прямими контактами ассирійців з кіммерійцями. Йдеться про ділове листування царів Саргона II, Асархаддона і Ашшурбанипала з представниками провінційних адміністрацій (сатрапами), а також їхні запити до оракулів та астрологів, у яких питали про відношення богів до тієї чи іншої дії царя, зазвичай, військового характеру. Це перші ассирійські тексти, які були знайдені у 1849 р. Г. Лейярдом у Ніневії, на Куюнджикському пагорбі й опубліковані цим же автором у 1851 р. І надалі більшість текстів було знайдено там само, і сьогодні вони складають Куюнджикську колекцію Британського музею (Layard, 1851).

Тексти були нанесені на крихкі глиняні таблички, тому, на жаль, вони часто дуже фрагментарні, що утруднює їх інтерпретацію. Так вперше кіммерійці з'являються в писемних джерелах кінця VIII ст. до н. е. Це шість табличок з архіву Саргона II, в яких, по-перше, містяться загальні відомості царських розвідників про кіммерійське військо, а по-друге, йдеться про поразку царя Урату Руси I, яку він зазнав від кіммерійців у 722–715 рр. до н. е. Цим скористався Саргон II і у 714 р. до н. е. він здійснив масштабний похід проти Урату, після чого кіммерійці більше не згадувались в малоазійських джерелах протягом 35 років, принаймні в тих, що відомі сьогодні.

Ще одну групу текстів складають так звані «анали». Це кам'яні «циліндри» і «призми», які вмурувались у фундаменти нових будівель з нанесеними на них написами, складеними у вигляді звертання до божества. Проте вони часто містять виклад різних досягнень монарха, насамперед військових. І хоча оцінки цих досягнень, зазвичай, перебільшені, вони принаймні дають точну хронологію подій. Так «призми» Асархаддона, що датуються часом від 676 до 671 рр. до н. е., містять тексти про поразку кіммерійського вождя Теушпи, яку він зазнав від царя в області Хубушна. Про цю подію йдеться і в декількох «циліндрах», що підтверджує достовірність інформації, але, на жаль, назва країни, де знаходилась область Хубушна, не збереглась, хоча висловлювались припущення, що це місцевість на кордоні Ассирії і Урату (Иванчик, 1996, с. 60).

Подальші події, користуючись близькосхідними джерелами, відновлює І. М. Д'яконов. В той же рік, коли загинув Теушпа, кіммерійці згадуються як найманці в ассирійському війську, а потім у 676–674 рр. до н. е. вони розгромили малоазійську державу Фрігію і цікаво, що їхнім союзником виступало військо урартрійців. Ця подія у 673 р. до н. е. викликала занепокоєння Ассирії, а близько 660 р. до н. е. Лідія на заході Малої Азії і Табал, що на її південному сході, виступають разом із ассирійцями проти кіммерійської загрози. Подальший перебіг нам невідомий, але у 654 р. до н. е. цар Лідії Гугу (Гуг) загинув у битві саме із кіммерійцями (Д'яконов, 2008, с. 250).

Згадуються кіммерійці і у зв'язку із повстанням трьох мідійських провінцій проти ассирійського царя Асархаддона у 673 р. до н. е. Вони виступили на боці повстанців і цікаво, що до повстанців приєдналися й скіфи. Саме за таких подій відбувається шлюб скіфського вождя Партатуа (Прототія) із дочкою Асархаддона, що привело до розколу в рядах повстанців та їх союзників. Вже у 653 р. до н. е. перемогу над Мідією отримав скіфський вождь Мадіас (Мадій). А в 30-х рр. VII ст. до н. е. почалось нове вторгнення скіфів. Вони пронеслися по всій Малій Азії, дійшовши до Єгипту і під час цієї навали остаточно розгромили кіммерійців (Садаев, 1979, с. 156).

Описані події свідчать, що кіммерійці були не просто відомі в Малій Азії, а ще й активно впливали на внутрішню і зовнішню політику царів, втручаючись у військові конфлікти, або створюючи їх. Водночас привертає увагу деяка суперечливість у викладених подіях. З одного боку поразка від ассирійців, загибель царя Теушпи і, одночасно, кіммерійські найманці згадуються у складі ассирійського війська. Здолання кіммерійцями урартрійського війська і участь останніх в розгромі Фрігії разом з кіммерійцями, хоча і через 35 років після загибелі Руси I. Такі суперечності можуть свідчити про те, що в Малій Азії перебувало не суцільне кіммерійське військо,

а декілька військових загонів, які, можливо, представляли різні племінні об'єднання і діяли незалежно одне від одного, що цілком закономірно для кочового суспільства. А про те, що кіммерійці були кочовиками, свідчить, по-перше, уява про них у греків як про «млекоїдів» і «доїтелів» кобилець, тобто основу господарства у них складало конярство. А по-друге, їхня войовничість і спроможність долати великі відстані, несучи війну і смерть, – риси не властиві осілому землеробському населенню. І такі походи, а вірніше сказати набіги, ймовірно, були не поодинокі й навіть створили певні стереотипи у малоазійського населення. Так в Біблії пророк Ісайя, діяльність якого відносять до VIII ст. до н. е., пише про кіммерійців: «І підніметься знамено народам далеким, і подасть знак тому, хто живе на краю землі, – і ось він легко і швидко прийде. Не буде в нього ні втомленого, ні знесиленого; ні один не закуняє і не засне, і не зніметься пояс із стегон його, і не розірветься ремінь у взуття його. Стріли його загострені і луки його натягнуті; копита коней його подібні кременю, а колеса колісниць його як вир. Ревіння його, як ревіння левиці; він рикає подібно скимнам і зареве, і схопить здобич, і унесе, і ніхто не відніме» (Ісайя, 5).

Що ж нам відомо про кіммерійців у Північному Причорномор'ї? За словами Геродота, їм належала степова територія від Приазов'я до Дністра. За наближенням скіфів, частина кіммерійських племен відступила до Дністра, де вожді, які не хотіли кидати свою землю, розділились на два загони й перебили один одного, а народ, поховавши їх, переправився через Дністер і через Балкани рушив у Малу Азію. Скіфи ж зайняли спустошену землю, в якій на той час вже не було населення (Герод. IV, 11).

Друга частина кіммерійського населення почала тікати через Кавказ і просувалась на південь по узбережжю Чорного моря, маючи гори ліворуч, а скіфи, погнавшись за ними, просувались по узбережжю Каспійського моря, тому невдовзі, загубивши кіммерійців, вони вдерлись в Мідію, де займалися грабунками 28 років (Герод. IV, 12).

Виникає питання, чому кіммерійці не чинили опір скіфським загарбникам. Пояснення, що скіфи становили надто потужну загрозу, якій годі було протистояти, виглядає непереконливо, адже кіммерійці показали свою боєздатність, воюючи проти Урарту і в Мідії. Пояснити це, на мій погляд, можна тільки тим, що більшість чоловічого населення перебувала в цей час в Малій Азії. Цим можна пояснити й втечу кіммерійців із своєї країни двома шляхами, оскільки це були різні племінні об'єднання і мешкали вони в різних регіонах Північного Причорномор'я.

Але, вірогідно, і скіфська навала не була суцільною й одночасною, чого не врахував Геродот. Скіфи просувались у Причорномор'я декількома хвилями, і в Малу Азію вони також ходили не один раз. Участь скіфів на чолі з Партатуа у мідійському повстанні 673 р. можна вважати першою появою скіфів у Малій Азії. Саме з цими скіфами треба пов'язувати гонитву за кіммерійцями через Кавказ, про яку пише Геродот. Але, по-перше, скіфи, знову ж таки за Геродотом, зайняли кіммерійські землі, коли там вже не було населення, а по-друге, немає ніяких свідчень про військові сутички кіммерійців зі скіфами.

Через 20 років скіфи, вже на чолі з Мадієм, здобувають перемогу над Мідією і не зрозуміло, чи це проникнення нових скіфських загонів в Малу Азію, чи Мадій очолив скіфське військо після Партатуа, не повертаючись у Північне Причорномор'я.

А потім відбувся розгром кіммерійців в 30-х рр. VII ст. до н. е., який треба пов'язувати з новим походом скіфів у Малу Азію. Ймовірно про цих скіфів писав Геродот. Саме ці скіфи володарювали в Азії 28 років, вони ж дійшли до Єгипту, де Псамметіх (664–610 рр. до н. е.) відкупився від них дарами, що повинно було відбутись до 610 р. до н. е., і яких Кіаксар (625–585 рр. до н. е.) хитрістю вигнав із Малої Азії, що повинно було статись після 625 р. до н. е. Адже важко уявити, що скіфські загопи перебували у Малій Азії понад 50 років.

Попри подекуди легендарний характер інформації Геродота, деякі його пасажи дозволяють відновити принаймні соціальну структуру кіммерійського суспільства. Наприклад, перед відступом із країни, за свідченням автора, «кіммерійці почали радитись», тобто у них були, вірогідно, народні збори; думки розділились і «ні народ не захотів слухатись царів, ні царі — народу». Таким чином, суспільство ділилось на окремі племена, на чолі яких стояли вожді, і посада вождя була, ймовірно, виборною, інакше його думка була б законом.

Появу скіфів у Північному Причорномор'ї датують початком VII ст. до н. е., коли відбувається повсюдне розповсюдження бронзових подовжено-ромбічних наконечників стріл, походження яких пов'язують із ромбічними стрілами із кургану Аржан у Туві, і які міняють довготульчасті наконечники новочеркаського типу, що побутували тут у VIII ст. до н. е. До цього ж часу належать і поховальні комплекси, які містять і скіфські, і кіммерійські речі. Це було перше вторгнення скіфів, на думку дослідників – короткочасне і стрімке. А у 70-х рр. VII ст. вже за-свідчено перебування скіфів в Передній Азії, на території землі Мана (Ильинская & Тереножкин, 1983, с. 19).

Безперечним є факт взаємозв'язків кіммерійців і скіфів у Передній Азії, що підтверджується ассирійськими джерелами, але характер цих контактів лишається незрозумілим. Нам лише відомо, що кіммерійці були в складі скіфського війська, але в середині VII ст. до н. е. вони вже не згадуються серед існуючих на той час народів, лише є інформація, про їх остаточний розгром у 30-х рр. цього століття.

Здавалось би, на історії кіммерійців можна поставити крапку. Але виникає питання, коли і де сформувався кіммерійський етнос і яку археологічну культуру раннього залізного віку у Північному Причорномор'ї можна ототожнити з історичними кіммерійцями.

У XIX ст. про кіммерійців не було відомо практично нічого, крім самого етноніма і Д. Я. Самоквасов, будуючи археологічну періодизацію Східної Європи, виділяв кіммерійський період, який охоплював всю добу бронзи, але при цьому назва була загальною і конкретний етнос на увазі не мався. На початку XX ст. питання про походження кіммерійців порушив В. А. Городцов у зв'язку з відкриттям катакомбної культури, яку він ототожнював з історичними кіммерійцями (Городцов, 1928, с. 46). Подальші знахідки речей, притаманні катакомбній культурі на Північному Кавказі й у Закавказзі, дозволили вже тоді висловити припущення про зв'язок кіммерійської культури саме з цими територіями (Крупнов, 1960, с. 117).

Треба відзначити, що зв'язок старожитностей передскіфського часу з Північним Кавказом неодноразово підтверджувався сумісними знахідками предметів кінського спорядження так званого новочеркаського типу, які пов'язують із завершальною фазою кіммерійської культури в Північному Причорномор'ї, із

посудинами, виготовленими із тонких розкованих мідних листів, склепаних між собою, а також із сокирами кобанського типу (Крупнов, 1952, с. 31; Ковпаненко & Гупало, 1984, с. 53, рис. 9). Тобто, можна говорити про походження кіммерійської культури саме з Північного Кавказу, але, як виявилось, немає ніяких підстав пов'язувати її з катакомбною культурою, яка також мала тісні зв'язки з Кавказом, але набагато раніше.

З місцевими північнопричорноморськими культурами походження історичних кіммерійців пов'язував І. Т. Черняков. Він вважав, що у X – IX ст. до н. е. запустіння степів Причорномор'я перед скіфською експансією було пов'язане не з появою прийшлих кочовиків, які витіснили місцеве землеробське населення сабатинівської й білозерської культур, а з переходом цього населення до кочового господарства, що було, на його думку, пов'язано зі змінами клімату, який став посушливим і утруднив заняття землеробством (Черняков, 1996, с. 195). Саме вони й склали кіммерійське населення перед появою у Північному Причорномор'ї скіфів і грецьких колоністів. Але, при цьому, І. Т. Черняков не пояснює появу в IX ст. до н. е. оригінальних бронзових, так званих стременоподібних, а потім двокільчастих вудил, псаліїв, вуздечних блях, зброї, які не знаходять собі аналогії в культурах попереднього часу. І якщо цей факт з великою натяжкою можна пояснити зміною господарської діяльності і, відповідно, способу життя, то не знаходить пояснення різка зміна джерел мідної сировини для місцевих ливарників, що беззаперечно свідчить про появу в причорноморському Степу нових груп населення.

Досить цікавим виглядає нещодавно відкрите на території Миколаєва гарно укріплене городище білозерського часу Дикий Сад, яке доживає до кінця VIII ст. до н. е. (Горбенко та ін., 2009, с. 26). Чи не його мав на увазі Гомер, коли писав в «Одіссеї» про місто людей кіммерійських. Але це лише припущення. Сліди поселення передскіфського часу або доби бронзи були виявлені також в нижніх шарах античного городища Кіммерік на Керченському півострові. І, мабуть, не дарма греки пов'язали своє поселення з цим етнонімом. Але масштаби цієї пам'ятки навряд чи відповідають поняттю «місто», навіть для доби бронзи.

Початок формування кочового скотарства, як основи господарської діяльності, був пов'язаний з появою військового вершництва, про що свідчать перші кістяні псалії, відомі ще з XII ст. до н. е. Докорінна ж зміна кінського спорядження, а саме поява металевих вудил і псаліїв відбулася в IX ст. до н. е. Саме до цього часу належить і заміна джерел мідної сировини, про яку йшлося вище, і з цього ж періоду дослідники виділяють археологічні пам'ятки кіммерійців.

В розвитку кіммерійської культури О. І. Тереножкін виділив два послідовні етапи – черногорівсько-камишевахський і новочеркаський. В основу цієї періодизації було покладено комплекси речей із поховань IX ст. до н. е. в курганах біля хут. Черногорівка і с. Камишеваха на Донбасі й зі скарбу, знайденого у 1939 р. в м. Новочеркаськ, який за сокирою кобанського типу датувався VIII – початком VII ст. до н. е. У похованнях із Черногорівського і Камишевахського курганів були виявлені стремноподібні вудила, які зовні не відрізнялись від ранньоскіфських (рис. 2). Вудила ж із Новочеркаського скарбу були двокільчастими (рис. 3). Проводячи аналогію цих речей з речовими комплексами із протомеотського Миколаївського могильника в Адигеї, О. І. Тереножкін датував черногорівсько-камишевахські

комплекси 900 – 750 рр. до н. е., а новочеркаські – 750 – 650 рр. до н. е. (Тереножкин, 1976, с. 22). З появою у Північному Причорномор'ї скіфів у VII ст. до н. е. знову з'являються стременоподібні вудила, але великий хронологічний розрив, майже століття, на думку О. І. Тереножкина, не дозволяв, віднести їх до єдиного етнокультурного явища і тому автор вважав їх схожість випадковою і був переконаний, що поява двокільчастих вудил тимчасово припинила користування стременоподібних вудил. Однак при дослідженні могильника другої половини VIII–VII ст. до н. е., на р. Фарс, що на Північному Кавказі, було встановлено, що стременоподібні вудила продовжували побутовувати й після появи двокільчастих вудил (Лесков, 1984, с. 150). Навіть більше, використовувались оригінальні комбіновані вудила, такі як із с. Хаджох у Молдові, одна половина яких двокільчаста, а друга – стременоподібна, а також із Ечківашського могильника поблизу Кіслювська, одна частина яких стременоподібна, а друга – кільцеподібна (Ольговський, 2017, с. 54). Тобто виявилось, що існує удосталь речей, які дозволяють поставити під сумнів категоричність твердження О. І. Тереножкина про відсутність зв'язку стременоподібних вудил чорногорівсько-камишевахського часу і ранньоскіфського.

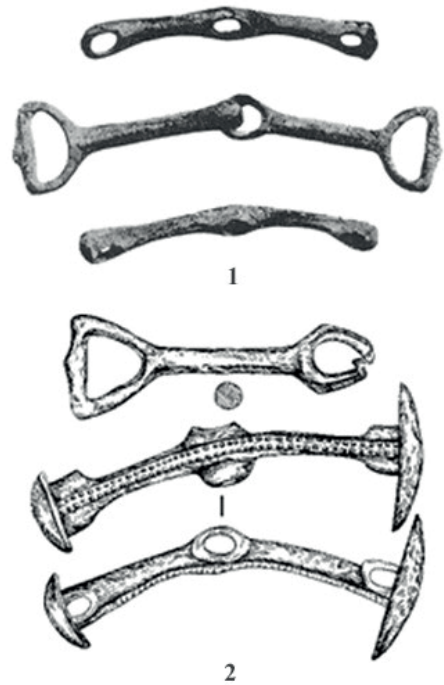

Рис. 2. Бронзові вудила і псалії:

- 1 – курган біля хут. Чорногорівка;
2 – курган біля с. Камишеваха

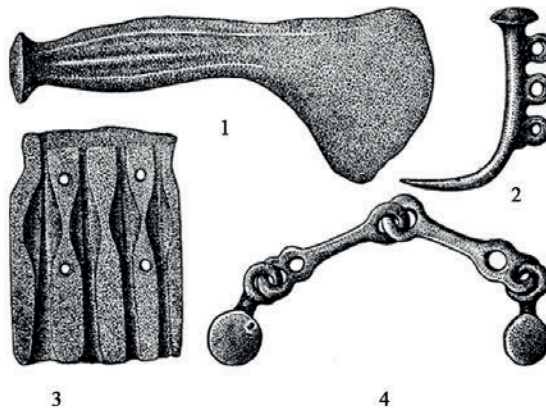

Рис. 3. Новочеркаський скарб

Крім того, ситуація з двома видами вудил є надто спрощеною. Виявляється, у Північному Причорномор'ї у передскіфський час вершники використовували різні типи вудил, серед яких С. В. Махортих виділяє понад двадцять типів (Махортих, 2005, с. 31-32). Вони різняться кількістю складових елементів – двочасні, тричасні, п'ятичасні, а також оформленням зовнішніх кінців, які, крім стремено-подібних і двокільчастих, могли бути круглими, овальними, трикутними, прямокутними, ромбічними, краплеподібними, D-подібними, а також комбінованими, як у вудил із Хаджоха і Ечківашського могильника. Слід відзначити, що практично всі вони знаходять собі аналогії в матеріалах з кургану початку VIII ст. до н. е. Аржан на Алтаї. Лише двокільчасті новочеркаські вудила виглядають інноваційними, вони несподівано з'являються в середині VIII і зникають на початку VII ст. до н. е. з появою скіфів. Їх північнокавказьке походження, про що йшлося вище, підтверджується хіміко-металургійними характеристиками металу (Барцева, 1981, с. 11).

З появою металевих вуздечних наборів пов'язані й зміни в житті землеробського населення українського лісостепу. У IX ст. до н. е., з появою стремено-подібних вудил на Правобережжі відбувається заміна білогрудівської культури чорноліською. Не зосереджуючись на динаміці й особливостях цього процесу, відзначимо, що в розвитку чорноліської культури намічається два етапи, які хронологічно збігаються з етапами кіммерійської культури в Степу. У IX–VIII ст. до н. е. серед матеріалів поселень чорноліської культури не виявлено жодного предмету, пов'язаного з металообробкою. Зате із середини VIII ст., з появою двокільчастих вудил, такі знахідки стають масовими. Крім того, розташовані на рівнинній місцевості і на низинних терасових берегах, чорноліські поселення в цей час переносяться на пагорби й оточуються ровами та валами.

На лівому березі Дніпра в добу пізньої бронзи мешкали племена бондарихинської культури, які, знову ж таки, в середині VIII ст. мігрують на північ, а їх місце частково займають чорнолісці. Принаймні заснування Західного укріплення Більського городища і Книшівського городища на Середньому Пслі, дослідники пов'язують саме з переселенням на схід певної частини племен чорноліської культури (Ковпаненко, 1967, с. 49).

З IX ст. до н. е. пов'язані зміни напрямків зовнішніх зв'язків землеробського населення Подніпров'я. Разом із появою стремено-подібних вудил в Степу на території чорноліської культури відзначаються й інші речі із Сибіру. Це, наприклад, бронзові прикраси у вигляді вісімкоподібних бляшок, походження яких О. І. Тереножкін пов'язує із старожитностями карасукської культури (Рис. 4), а також бронзовий кинджал із довгою і плескатою ручкою, завершеною фігуркою ведмеда із звисаючими лапами і зточеним лезом (Рис. 5), знайдений у Києві (Тереножкін, 1961, с. 202, 186). Подібний кинджал було виявлено у кургані Аржан на Алтаї (Грязнов, 1980, с. 22, рис. 11, 3).

Із цього виходить, що проникнення скіфських племен на територію України почалось набагато раніше ніж VII ст. до н. е. і знайомство місцевого населення із скіфською культурою проходило поступово. Появу стремено-подібних вудил у IX ст. до н. е. слід пов'язувати із першими міграційним імпульсом зі сходу носіїв ранньоскіфської культури типу Аржан. Як складались відносини між ними й місце-

вим населенням, сказати важко. Принаймні ніякого руху ні в степу, ні в Подніпров'ї не спостерігається.

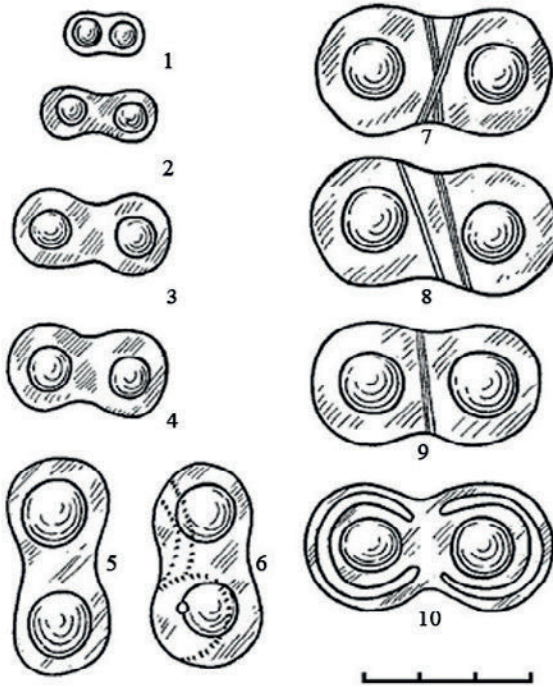

Рис. 4. Вісімкоподібні бляшки карасукського типу із Суботівського городища чорноліської культури

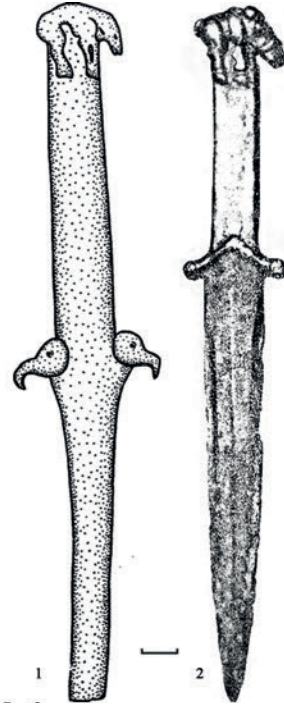

Рис. 5. 1 – кинджал сибірського походження, знайдений у Києві; 2 – кинджал із кургану Аржан

Інша справа, коли в середині VIII ст. до н. е з'являються новочеркаські вудила. По-перше, в степу припиняє існування білозерська культура; по-друге, припиняє свою діяльність завадово-лобойківський осередок металообробки, орієнтований на балкано-карпатські родовища, і починає розповсюджуватись метал кавказького походження; по-третє, змінюється топографія чорноліських городищ, про що вже було сказано, і частина чорноліських племен перебирається на лівий берег Дніпра. І, нарешті, в лісостепу з'являються численні воїнські поховання вершників з двокільчастими вудилами, що свідчить про не завжди мирні стосунки місцевих землеробів із кочовиками. Але, особливо важливою є поява етноніму «кіммерійці» в малоазійських джерелах.

Висновки

Ми не можемо нічого сказати про стосунки носіїв новочеркаської культури із носіями культури чорногорівсько-камішевахських старожитностей, але годі говорити про механічну одночасну заміну однієї культури іншою. З появою вудил нового типу,

дві культури продовжували існувати разом, про що свідчить побутування вудил типу Аржан разом із двокільчастими вудилами. Але новочеркаські, безперечно, були більш агресивні, адже з їх появою проходять кардинальні зміни в розвитку чорноліської культури, ймовірно, під їх тиском зникають землероби білозерської культури в Степу і йдуть із своєї землі на Лівобережжі бондарихинці.

Водночас, із появою новочеркаських вудил у Північному Причорномор'ї, хронологічно співпадають поява писемних свідчень про кіммерійців, занепокоєння малоазійських царів і військові події у Малій Азії і Закавказзі – розгром урартрійського війська, вторгнення до Іонії, участь у мідійському повстанні тощо. Тобто, все свідчить, що кіммерійців не можна розглядати як єдину монолітну військову силу. Це був, ймовірно, союз племен, кожне з яких діяло в різних регіонах незалежно одне від одного. І, що важливо, завдяки войовничій і агресивній політиці кіммерійців, цей етнонім став загальним для всього північнопричорноморського регіону, який лишився в уяві античних авторів «землею кіммерійською, де ніколи не сходило сонце і непроглядна ніч була розпростерта над жалюгідними смертними».

Список посилань

- Артамонов, М. И. (2015). *Киммерийцы и скифы: От появления на исторической сцене до конца IV века до н. э.* Ломоносов.
- Барцева, Т. Б. (1981). *Цветная металлообработка скифского времени.* Наука.
- Горбенко, К. В., Гребенников, Ю. С., & Смирнов, А. И. (2009). *Степная Троя Николаевщины.* Издательство Ирины Гудым.
- Грязнов, М. П. (1980). *Аржан: Царский курган раннескифского времени.* Наука.
- Дьяконов, И. М. (2008). *История Мидии: От древнейших времен до конца IV века до н. э.* (2-е изд.). Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета.
- Иванчик, А. И. (1996). *Киммерийцы: Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э.* Институт всеобщей истории РАН.
- Ильинская, В. А., & Тереножкин, А. И. (1983). *Скифия VII-IV вв. до н.э.* Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. (1967). *Племена скіфського часу на Ворсклі.* Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., & Гупало, Н. Д. (1984). Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В Е. В. Черненко (Ред.), *Вооружение скифов и сарматов* (с. 39-58). Наукова думка.
- Крупнов, Е. И. (1952). *Жемталинский клад.* Государственный исторический музей.
- Крупнов, Е. И. (1960). *Древняя история Северного Кавказа.* Издательство Академии наук СССР.
- Лесков, А. М. (1974). О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР. В А. И. Мелюкова, М. Г. Мошкова, & В. Г. Петренко (Ред.), *Древности Евразии в скифо-сарматское время* (с. 143-178). Наука.
- Ольговський, С. Я. (2017). *Скіфо-антична металообробка архаїчного часу: За матеріалами Нижнього Побужжя та Середнього Подніпров'я.* Видавець Олег Філюк.
- Садаев, Д. Ч. (1979). *История Древней Ассирии.* Наука.
- Тереножкин, А. И. (1976). *Киммерийцы.* Наукова думка.

Тереножкин, А. И. (1961). *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Издательство Академии наук Украинской ССР.

Layard, A. H. (1851). *Inscriptions in the Cuneiform Characters, from Assyrian Monuments*. Harrison & Son.

References

- Artamonov, M. I. (2015). *Kimmeriitcy i skify: Ot poiavleniia na istoricheskoi stcene do kontca IV veka do n. e.* [Cimmerians and Scythians: From appearing on the historical stage to the end of the IV century BC]. Lomonosov [in Russian].
- Bartceva, T. B. (1981). *Tsvetnaia metalloobrabotka skifskogo vremeni* [Non-ferrous metal processing of Scythian time]. Nauka [in Russian].
- Diakonov, I. M. (2008). *Istoriia Midii: Ot drevneishikh vremen do kontca IV veka do n.e.* [The History of Media: From ancient times to the end of the iv century BC] (2nd ed.). Faculty of Philology of St. Petersburg State University [in Russian].
- Gorbenko, K. V., Grebennikov, Yu. S., & Smirnov, A. I. (2009). *Stepnaia Troia Nikolaevshchiny* [Steppe Troy of Nikolayevshchina]. Publisher Irina Gudym [in Russian].
- Griaznov, M. P. (1980). *Arzhan: Tcarskii kurgan ranneskifskogo vremeni* [Arzhan: Imperial barrow of early Scythian time]. Nauka [in Russian].
- Ilinskaia, V. A., & Terenozhkin, A. I. (1983). *Skifiia VII-IV vv. do n.e.* [Scythia of the VII-IV centuries BC]. Naukova dumka [in Russian].
- Ivanchik, A. I. (1996). *Kimmeriitcy: Drevnevostochnye tcivilizatsii i stepnye kochevniki v VIII-VII vv. do n. e.* [Cimmerians: Ancient Eastern civilizations and steppe nomads in the VIII-VII centuries BC]. Institute of World History of the Russian Academy of Science [in Russian].
- Kovpanenko, G. T., & Gupalo, N. D. (1984). *Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porose* [The burial of a warrior near the village Kvitki in Porosie]. In E. V. Chernenko (Ed.), *Vooruzhenie skifov i sarmatov* [Armament of the Scythians and Sarmatians] (pp. 39-58). Naukova dumka [in Russian].
- Kovpanenko, H. T. (1967). *Plemena skifskoho chasu na Vorskli* [Tribes of Scythian times in Vorskla]. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krupnov, E. I. (1952). *Zhentalinskii klad* [Zhentalinsky treasure]. State Historical Museum [in Russian].
- Krupnov, E. I. (1960). *Drevniaia istoriia Severnogo Kavkaza* [The ancient history of the North Caucasus]. Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Layard, A. H. (1851). *Inscriptions in the Cuneiform Characters, from Assyrian Monuments*. Harrison & Son [in English].
- Leskov, A. M. (1974). *O khronologicheskome sootnoshenii pamiatnikov nachala zheleznogo veka na iuge Evropeiskoi chasti SSSR* [On the chronological correlation of the monuments of the beginning of the Iron Age in the south of the European part of the USSR]. In A. I. Meliukova, M. G. Moshkova, & V. G. Petrenko (Eds.), *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia* [Antiquities of Eurasia in the Scythian-Sarmatian time] (pp. 143-178). Nauka [in Russian].
- Olhovskiy, S. Ya. (2017). *Skifo-antychna metalloobrobka arkhaichnoho chasu: Za materialamy Nyzhnoho Pobuzhzhia ta Serednoho Podniprovia* [Scythian-antique metalworking of

archaic times: Based on the materials of the Lower Pobuzhye and the Middle Dnieper.
Publisher Oleh Filiuk [in Ukrainian].

Sadaev, D. Ch. (1979). *Istoriia Drevnei Assirii [History of Ancient Assyria]*. Nauka [in Russian].

Terenozhkin, A. I. (1961). *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhie [The pre-Scythian period on the Dnieper Right Bank]*. Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Russian].

Terenozhkin, A. I. (1976). *Kimmeriitsy [Cimmerians]*. Naukova dumka [in Russian].

CIMMERIANS – TO THE ISSUE OF DETERMINING THE CARRIERS OF CULTURE. HISTORIOGRAPHIC ASPECT

Serhii Olhovskiy

PhD in History, Professor; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

Purpose of the study. Cimmerians are the first ethnonym known in Ukraine. Interesting pages of the history not only of Ukraine but also the countries of Asia Minor and the Caucasus are connected with the Cimmerians, which makes the people an indicator of the historical situation in these regions to a certain extent. At the same time, the questions of the origin and the disappearance of this people remain unclear, as well as their identification with archaeological cultures of the early Iron Age, which determines **the relevance** of this topic. **Research methodology** the article is based on general **scientific methods** and uses a systematic approach to the study of written and archaeological sources. **The scientific novelty** of the article lies in the denial of an opinion that the Cimmerians, known all over Asia Minor, belonged to an autochthonous population of the Northern Black Sea region. Those were tribes from the Caucasus region, which in the middle of the 8th century BC invaded the Northern Black Sea region, while other Cimmerian troops simultaneously acted in a southerly direction, fought with the army of Urartu and robbed in Asia Minor. **Conclusions.** Contrary to the assertions of A.I. Terenozhkina, the carriers of Arzhan type's culture with stirrup-shaped bits were not Cimmerians. That was the first expansion of the eastern nomads on the territory of Ukraine. Cimmerians should be considered the carriers of Novocherkassk culture with two-pointed bits which appeared on the Northern Black Sea Coast and originated from the North of Caucasus, displacing local farmers from the steppe. They drove forest-steppe farmers to strengthen their settlements and partially migrate to the left bank of the Dnieper, from where the local carriers of the Bondarino culture were forced to leave for the North. Importantly, thanks to Cimmerian warlike and aggressive policies, this ethnonym became a household name in the entire Black Sea region and remained the "Cimmerian land" in minds of ancient authors.

Keywords: early Iron Age; Cimmerians; Asia Minor; stirrup type bits; two-ringed bit; Black Forest culture; Bondarino culture; Arzhan mound; Novocherkassk treasures

**КИММЕРИЙЦЫ – К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НОСИТЕЛЕЙ КУЛЬТУРЫ.
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ****Сергей Ольговский**

Кандидат исторических наук, профессор; e-mail: olgovskiy@online.ua; ORCID: 0000-0002-8677-9312
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Киммерийцы – первый известный нам этноним на территории Украины. С киммерийцами связаны интересные страницы истории не только нашего государства, а и стран Малой Азии, Кавказа, что делает этот народ до определенной степени индикатором исторической обстановки в упомянутых регионах. В то же время, остаются невыясненными вопросы происхождения и исчезновения этого народа, а также его идентификации с археологическими культурами раннего железного века, что и определяет актуальность данной темы. **Цель статьи** заключается в сопоставлении письменных источников с археологическим материалом и определении археологической культуры, которую бы можно было отождествить с историческими киммерийцами из малоазийских и античных источников. При написании статьи использовались общенаучные **методы** и системный подход к изучению письменных и археологических источников. **Научная новизна** исследования заключается в отрицании положения, что киммерийцы, которых знали в Малой Азии, были автохтонным населением Северного Причерноморья. Это были племена – выходцы из Кавказского региона, которые в середине VIII века до н. э. вторглись в Северное Причерноморье, другие же киммерийские отряды одновременно действовали в южном направлении, воевали с армией Урарту и разбойничали в Малой Азии. **Выводы.** Вопреки утверждениям А. И. Тереножкина, носители культуры типа Аржан со стременивидными удилами не были киммерийцами. Это была первая экспансия восточных кочевников на территорию Украины. Киммерийцами следует считать носителей новочеркасской культуры с двукольчатыми удилами, которые появились в Северном Причерноморье с Северного Кавказа, вытеснив местных земледельцев из степной полосы Украины. Они вынудили лесостепных земледельцев укреплять свои поселения и частично мигрировать на левый берег Днепра, откуда местные носители бондарихинской культуры вынуждены были отойти на север. И, что важно, благодаря воинственной и агрессивной политике киммерийцев, этот этноним стал нарицательным для всего причерноморского региона и остался в представлении античных авторов «землей киммерийской».

Ключевые слова: ранний железный век; киммерийцы; Малая Азия; стременивидные удила; двукольчатые удила; чернолесская культура; бондарихинская культура; курган Аржан; Новочеркасский клад

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205326

УДК 930.2:003.071

DE TITULIS OLBIAE PONTICAE ET VICINIIS II 4.

*Снова о березанском гимне острову и Ахиллу***Фёдор Шелов-Коведяев**

(В авторской редакции)

*Кандидат исторических наук, независимый исследователь;**e-mail: shel-kov@yandex.ru; ORCID: 0000-0002-6846-2856**Москва, Россия***Аннотация**

Автор статьи заново изучает уникальный эпиграфический документ – найденное в 1987 году на острове Березань поэтическое посвящение, воспевающее Ахилла и его остров. **Цель исследования.** Проанализировать варианты чтения знаменитого березанского гимна острову и Ахиллу и установить, какой из них наиболее точно соответствует замыслу древнего поэта и нынешнему состоянию созданного им произведения. **Научная новизна.** Впервые предпринимается комплексное исследование всех предложенных в мировой науке версий восстановления Березанского вотива. **Методы исследования** базируются на принципе научной объективности и общепринятой методике, и технике историко-эпиграфической дисциплины. **Выводы.** Определены критерии восстановления данного эпиграфического документа. Установлены границы допустимого в его реконструкции. Смыслу, структуре и состоянию надписи наиболее соответствует версия, опубликованная автором в 1990 году:

[Κυκλο]τερὲς κτεάτισμα θεῶν| [Ἀχιλλῆο]ς ὄχημα,
νῆσσε περικλυ[τή. ἤ], κύμασι γηθομένη,
σὸν πέ[ρι εἰ]ληγεν Θέτιδος γόνος αἶμα|[ἔνερ]θε
Αἰακίδης Ἀχιλλεὺς ἀθα|[νατοῖ]σιν ἴσος.
Ἄλλ' Ἀχιλλεῦ δέ|[ξ' εὖθυ]σίην καὶ εἴλλαος ἴσθι
ἡμετέρ[αν ὀσιή]ν μοῦσαν ἀπὸ γραφίδος.

«Обтёсанное кругом достоянье богов, колесница Ахилла, славный, радуемый волнами остров. Ты, который перед всеми получил в удел твою кровь, дитя Фетиды, равный бессмертным внизу (= в преисподней) Ахилл Эакид. Ты же, о Ахиллес, получи благую жертву и, милостивый, признай (=прими) нашу (вышедшую) из-под пера благочестивую музу».

Ключевые слова: надпись; стих; восстановление; гимн; остров; Березань; Ахилл; буква; лакуна; география

Актуальность темы исследования

Каждый сезон раскопок на территории античной ойкумены приносит науке новые памятники греческой эпиграфики, которые существенно расширяют наши знания о всех сторонах жизни древних эллинов. Это требует периодического переосмысления результатов, достигнутых в области знания о классических древностях. Предложенные за прошедшие с момента первой публикации березанского гимна острову и Ахиллу тридцать лет модели его чтения необходимо проанализировать, исходя из совокупности обновившихся данных.

Цель статьи

Цель исследования заключается в анализе вариантов чтения знаменитого березанского гимна острову и Ахиллу и установлении того из них, что наиболее точно соответствует замыслу древнего поэта и нынешнему состоянию созданного им произведения.

Изложение основного материала

В 2008 году в вольном пересказе, названном, почему-то, рецензией, неопытный А.В. Белоусов (2008) наивно повторил чужие слова: «К этой надписи, изданной В.Ф. (всюду так! – *ФШК*) Шеловым-Коведяевым, как совершенно справедливо утверждает С. Р. Тохтасьев, "неудовлетворительно", ... мы еще вернемся» (с. 120, прим. 14). Прочитав С. Р. Тохтасьева, он, увы, не сделал поправку на то, что тот всегда (не знаю, почему: вроде, дарованием Сергей Ремирович и сам не был обделён) страдал мучительной, до потери ориентиров, ревностью к коллегам, которая его, в конечном счёте, во всех смыслах, и сожгла, а потому его суждения категорически нельзя принимать на веру. Тем более, что «пригвоздил» меня однажды С. Р. Тохтасьев за публикацию знаменитого вотива с Березани (Шелов-Коведяев, 1990, с. 49–62) походя, не потрудившись дать избранной им лексике хоть какого-то обоснования (см. его легенду к фотографии в каталоге эрмитажной выставки «Борисфен – Березань» (Соловьев, 2005, с. 145)).

Поппирая то ли А. В. Подосинова (Белоусов, 2008, с. 120 – сохраняю авторскую пунктуацию – «А. В. Подосинов делает вывод, что Дион мог быть послан Ахиллом в Ольвию только с Березани, которая якобы как раз в это время была священным островом героя, что, по мнению исследователя, доказывает так называемый "березанский гимн Ахиллу и острову", опубликованный в 1990 г. В. Ф. Шеловым-Коведяевым. Однако из текста самой надписи, очевидно, не следует, что речь в ней идет о Березани, воспевается просто "остров Ахилла" и, кроме того, неизвестно, точно была ли Березань к концу I в. до Р. Х. островом (см. выше)»), то ли меня, А. В. Белоусов уже в этом раннем изложении обнаружил все черты ставшего с тех пор его «почерком» небрежного отношения к материалу. К тому же, наблюдаемого буквально во всём – от апелляции к непрочитанным публикациям, нарушения порядка слов (Белоусов, 2008, с. 120) при цитировании (у меня – Березанский гимн острову и Ахиллу) и произвольной перестановки моих инициалов до

неграмотных ссылок на Bulletin épigraphique, сокращений (в одном случае вместо sqq. должно было, ибо статья французская, стоять suiv., в другом, она – немецкая, f., – всё в единственном числе) и расстановки знаков препинания.

Далее у А. В. Белоусова (2008) вызывает изумление, что «Обращаясь к формуляру и стихотворному тексту березанского "гимна", Й. Хупе не отмечает каких-либо отличительных его особенностей (S.192), не желая, видимо, погружаться в обсуждение проблемных восстановлений, предложенных еще ее первым издателем В. Ф. Шеловым-Коведяевым (см. выше)» (с. 123). На самом деле, ничего удивительного: искушённый Йоахим Хупе прекрасно понимает, что разночтения в восполнении лакун у разных специалистов – есть не проблемное, но обычное дело, не ставящее под сомнение чью-либо квалификацию. Наконец, формулировка А. В. Белоусовым (Белоусов, 2008, с. 123, прим. 25) сопровождающего его выпады примечания («К этой надписи см. также: *Dubois L. Bulletin épigraphique. Pont // REG. 1991. 104. P. 505 sqq. № 419; Vinogradov Ju. G. // Pontische Studien. S. 395 sqq. и Тохтасьев С. Р. // Борисфен – Березань... С. 145*») дезориентирует читателя, т.к. создаёт у того впечатление, что все перечисленные авторы разделяют точку зрения А. В. Белоусова.

Но реальность – уж в том, что касается Лорана Дюбуа и Ю. Г. Виноградова, точно – совсем иная. Притом, что печатный вариант Pontische Studien (Vinogradov, 1997) был в России лишь у С. Р. Тохтасьева и В. П. Толстикова. В интернете же сборника Kleine Schriften Юрия Германовича ещё не существовало. Значит, написанное Ю. Г. Виноградовым по поводу березанского посвящения не могло быть А. В. Белоусову известно. Точно также последний, если и прочёл, но крайне поверхностно, мою статью, где я не то что «неудовлетворительно», но, напротив, тщательно разобрал все возможности реконструкции, каждый раз очень подробно обосновывая свой выбор.

Ал. Дюбуа (Bull. ép. 91, 419) с полным вниманием и всеми вытекающими отсюда последствиями отнёсся к (1) моему пониманию острова как именно Березани и (2) формулам вышеназванного гимна: «Si on connaît d'autres dédicaces à Achille avec le terme *χαριστήριον*, la présence d'un hymne (здесь и далее подчёркивание моё – ФШК) à Achille et à son île est une nouveauté remarquable non seulement par sa facture poétique, mais aussi parce que peuvent désormais être considérés comme résolus un certains nombre de problèmes de géographie historique: au Ier s. p. C. Bérézan était déjà une île et non une presque-île comme on le croyait jusqu'ici: après la conquête gète du Ier siècle a. C. la Νῆσος Ἀχιλλέως n'était plus Leuké au large de l'embouchure du Danube, là où ont été trouvées les plus anciennes dédicaces à Achille (IOSPE I² 326-327. IV s. et Bull. 1982. n° 236, arch.), mais Bérézan, ce qui vient confirmer le témoignage de Dion Chrysostome, 36.9 et 14. Enfin cet hymne s'inscrit dans une longue tradition littéraire et religieuse d'hymnes en l'honneur du dieu Achille, tradition qui commence avec Alcée: fig. 354 LP Ἀχιλλεύς ὁ γὰρ Σκυθικᾶς (у Л. Дюбуа ошибочно Σκυθικᾶς – ФШК) μέδεις. Rappelons enfin que les témoignages anciens sur Achille conçu comme divinité des Trépassés, témoignages qui affluent déjà dans la nékuia de l'Odyssée 11, 467-491, ont été commodément réunis par H. Hommel. Der Gott Achilleus, in Sitzb. Heidelberg 1980 (cf. Bull. 1981. n° 341).». Того же мнения и Ю. Г. Виноградов (Vinogradov, 1997, p. 395): «zu **Anm. 47**: Das Zeugnis Dions wurde vor kurzem durch einen auf Marmor eingemeißelten *Hymnus* auf Achilleus,

etwa aus der Zeit des Besuches des Rhetors, *glänzend bestätigt* (курсив мой – ФШК): F.V. Šelov-Kovedjaev, Berezanskij gimn ostrovu i Achillu (Ein Hymnus von Berezan an die Insel und Achilleus), VDI 1990 (3), S. 49-62 ...».

Ну, да Бог с ним, с незадачливым А. В. Белоусовым. Он, будучи неискушённым, в конце концов, просто забыл, что нельзя творить себе кумира. Даже из С. Р. Тохтасьева.

Печально, по-настоящему, то, что последний (неплохой, в общем, этимолог и лингвист), периодически соприкасаясь с надписями, так и не освоил до конца ни эпиграфического, ни исторического, ни филологического мастерства. Кроме того, болезненно приверженный суперакрибизму, он неизбежно допускал массу неточностей, не успевая уследить за всем и сразу. Что со всей очевидностью подтверждается его беглым – и сбивчивым – комментарием в каталоге выставки, прошедшей в Эрмитаже к 120-летию археологических раскопок на острове Березань (Соловьев, 2005, с. 145).

Во-первых, с какою целью С. Р. Тохтасьев свою неприличную выходкою в мой адрес вводит в соблазн тех, кто (вроде А. В. Белоусова) имеет смутные представления о культовой древнегреческой поэзии, заставляя их сомневаться в природе стихотворения, коли, ритуально выбравив меня, сам тут же, вслед за мной (!), признаёт березанскую находку гимном?

Во-вторых, предпочитая видеть за островом эпиграммы Левку, он даже не пытается объяснить, в каком качестве и почему камень попал на Березань (ведь строительного материала на известняковом останце хватало). Да и опирается он на восходящую к В. В. Латышеву архаичную традицию, которой было ещё неведомо в Ольвийском регионе римского времени яркое количественное превосходство Березани в статистике посвящений Ахиллу Понтарху. При этом он просто игнорирует проведённые мною (Шелов-Коведяев, 1990, с. 59–60) уже в 1990-м году подсчёты (добавлю, что с тех пор выявленная мной пропорция ещё более укрепились). Между тем, любому историку, знающему, что все посвятельные надписи Ахиллу были найдены в местах их установки в античное время, ясно, что и Березань не может быть здесь исключением.

В-третьих, С. Р. Тохтасьев, принимая, пусть и с колебаниями, моё восстановление [Ἀχιλλῆ]ς в конце первого гекзаметра, склеивает его затем с дальнейшими дополнениями Л. Дюбуа (см. Bull. ép. 91, 419 = SEG XL 1990 (1993) 610). Но такая контаминация лишена смысла, и из этой контроверзы моему ругателю не удастся выпутаться, особенно в переводе.

В-четвёртых, предлагая вместо [Κυκλο]τερὲς – [ποντο]τερὲς, он впадает в повтор с первым пентаметром, что для незаурядного (как, вместе со мною, признают и Ю. Г. Виноградов, и Л. Дюбуа) произведения недопустимо.

В-пятых, приводя только модифицированную им самим версию Л. Дюбуа, С. Р. Тохтасьев передёргивает карту, не упоминая известную ему (см. выше) позицию в основном (ср. ниже) солидарного со мной Ю. Г. Виноградова. Иначе бы ему пришлось вступить в полемику и с гением признанного мэтра, что, конечно же, моему оппоненту никогда не было по плечу.

В-шестых, он, опуская подробности, не понимает возможности интерпретации первых стихов, как аллюзии на ристание Ахилла.

Наконец, в-седьмых, С. Р. Тохтасьев при переводе неквалифицированно применяет квадратные – [вышла] – скобки там, где должны стоять круглые: создавая впечатление, что данная глагольная форма кем-то восстанавливается. Или он – совсем никуда – выводит читаемую Л. Дюбуа форму [ἀίω]ν (от ἀίω «воспринимать, слушать») из сложносоставного глагола с компонентом от εἶμι («идти»)?

Из сказанного ясно, что С. Р. Тохтасьев порывисто поддался накрывшей на него эмоции, и только. Поэтому обратимся к двум другим авторам.

Ю. Г. Виноградов, предпочитая мнение Д. Е. Афиногенова, расходится со мною только в реконструкции последнего пентаметра, со всем остальным он согласен (δέξ' же, вообще, им и было мне присоветовано). Он пишет (Vinogradov, 1997, pp. 395–396): «In Z. 10 bin ich geneigt, dem Ratschlag von D.E. Afinogenov zu folgen, das Verb ἴσθι als Imperativ von εἶμι zu betrachten und deshalb das letzte Distichon in der folgenden Weise zu ergänzen und zu übersetzen:

ἀλλ' Ἀχιλλεῦ δέ[ξ' εὐθυ]σίην καὶ εἴλλαος ἴσθι
ἡμετέρ[αν ἐσιδῶ]ν μουσαν ἀπὸ γραφίδος.
“Aber nimm, Achilleus, dies fromme Opfer und sei gnädig,
unsere Muse vom Griffel anschauend!”».

За омегу в середине стк. 10 мрамора Ю. Г. Виноградов принял, как я и писал (Шелов-Коведяев, 1990, с. 56), монограмму *омикрона* и *сигмы* (см. рис.). Так получается прилагательное εἴλλαος = ἴλαος («милостивый, благосклонный»: LSJ, s.v.), с экспрессивной редупликацией звука [l]. К сожалению, не подходит и дополнение ἐσιδῶ]ν: оно переполняет лауну, в которой, в соответствии с изломом и расчётом (Шелов-Коведяев, 1990, с. 57–58) соблюдаемого повсюду на плите соотношения сохранившегося и пропавшего текста, после *альфы* и *ню* от ἡμετέρ[αν не может быть более 3,5 полноценных литер (йота занимает тут, как обычно, вполовину меньше места), на одну букву. Следовательно, приходится оставить предложенную мною ранее реконструкцию ὀσιή]ν. А отказ от ἐσιδῶ]ν в значении «созерцающая, видя» влечёт за собой и уход от интерпретации ἴσθι как императива («будь») от глагола εἶμι.

Очередь – за Л. Дюбуа. Он (Bull. ép. 91, 419) видит следующее:

4[Κυκλο]τερὲς κτεάτισμα θεῶν | [περικαλλέ]ς ὄχημα,
νῆσσε περικλύ[στη], κύμασι γηθομένη,

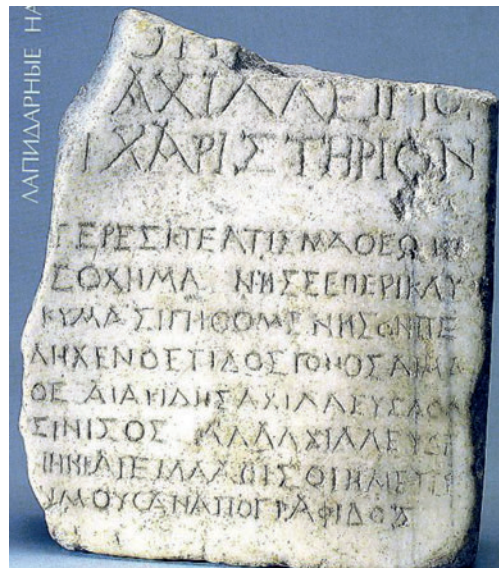

Рис. Березанский гимн острову и Ахиллу

σὸν πέ[δον εἴ]ληγεν Θέτιδος γόνος αἶμα[θ' ὑπέρ]θε
 Αἰακίδης Ἀχι[λ]λεὺς ἄθα[νατοῖ]σιν ἴσος.
 Ἐλλ' Ἀχι[λ]λεὺ δέ[ξαι θυ]σίην καὶ εἶλλαος ἴσθι
 ἡμετέ[ραν αἰώ]ν μοῦσαν ἀπὸ γραφίδος.

[περικαλλές] в первой строчке начального дистиха в варианте Л. Дюбуа не подходит в соответствии с его собственным (Bull. ép. 91, 419, P. 505) представлением о величине лакун («inscription ... brisée ... à gauche sur une largeur de 5–6 lettres»): 9 (8,5, с учётом йоты), а не 5–6, литер. Тем более, что я, проведя аутопсию, писал (Шелов-Коведяев, 1990, с. 53) о, максимум, всего 4–5.5 пропавших букв. Да, текст располагается в поле стелы относительно свободно, но не до такой же степени! Кроме того, он не поясняет, чьей опорой, ὄχημα, оказывается у него Березань.

Наоборот, περικλύ[στη] первого пентаметра оставляет незаполненным 1–2 м.б. Да и оно было бы повтором уже выраженной выше с помощью [κυκλο] τερές мысли, что в недюжинном (см. выше) произведении едва ли возможно. К тому же реконструкция, принятая Л. Дюбуа, имела бы право на существование, если бы он разделил стихотворение на три отдельных блока, поставив после κύμασι γηθομένη (завершение обращения к острову в вокативе) точку или восклицательный знак, но никак не запятую. В таком разе функцию подлежащего в именительном падеже во втором гекзаметре сыграло бы словосочетание σὸν πέδον, что, однако, из-за запятой создаёт стилистические и композиционные неувязки.

Как вокатив не создаёт пару для сказуемого и эпическая форма адъектива – περικλυ[τέη]. Так я пришёл к дополнению (поддержанному и Ю. Г. Виноградовым), дающему субъект (с вполне логично предполагаемым vasat перед ним см. Шелов-Коведяев, 1990, с. 53) – περικλυ[τη, ἦ]: тем более, что находить на плите остатки *сигмы* после *ипсилона* в буквосочетании ΠΕΡΙΚΛΥ нет оснований. В условиях же, когда основной очаг почитания Ахилла Понтарха был перенесён с Левки на Березань, обретенное первенство последней необходимо было сугубо подчеркнуть. Отсюда – восстановление σὸν (sc. стоящее далее αἶμα) πέ[ρι] в начале второго гекзаметра.

Точно также пассаж второго пентаметра о «равенстве бессмертным» Ахилла имеет смысл единственно – и в контексте древнегреческих вообще (а особенно понтийских) представлений, и логически – при указании на его владычество в преисподней (ἔνεργε). Ибо, строго говоря, к небожителям (тем, кто «в выси, вверху»: ὑπέρθε) он в мифологии сопричислен никогда не был. Плюс к тому, [θ' ὑπέρ]θε переполняет лауну.

Возможность δέ[ξαι θυ]σίην в третьем гекзаметре я, ссылаясь на суждение В. Буркерта, всегда допускал (Шелов-Коведяев, 1990, с. 57, прим. 8). Однако, более соответствующей пафосу поэта представляется «благая жертва» (εὐθυσίη).

Наконец, в последнем пентаметре *po* от ἡμετέ[ραν] присутствует на артефакте. А потому αἰώ]ν недостаточно для заполнения лакуны.

Итак, спустя тридцать лет, я могу упрекнуть себя лишь в том, что не сделал в 1990-м году (Шелов-Коведяев, 1990, с. 52–53, 58) решительного выбора

в пользу ὄχημα как именно колесницы Ахилла ([Ἀχιλλῆος] ὄχημα). Ведь такое понимание идеально соответствует античной топонимике Днепро–Бугского региона (Шелов-Коведяев, 1990, с. 52). Березань располагается на одной оси с Тендровской косой, которая в классической древности именовалась Ахилловым Дромом. Δρόμος в русской науке принято переводить «бег». Однако, это слово имеет и значения «ристалище», «ристание». Следственно, в образах, созданных стихотворцем, Березань гармонично предстаёт в облике Ахилловой колесницы, продолжающей свой бег, начавшийся на ристалище Ахилла.

Выводы

По результатам комплексного анализа всех предложенных вариантов восстановления стихов березанского поэта, я *вынужден* настаивать на моей изначальной реконструкции (о метрике см. ed. pr.):

[Κυκλο]τερὲς κτεάτισμα θεῶν| [Ἀχιλλῆος] ὄχημα,
νῆσσε περικλυ|[τή. ῆ], κύμασι γηθομένη,
σὸν πέ|[ρι εἴ]ληγεν Φέτιδος γόνος αἶμα|[ἔνερ]θε
Αἰακίδης Ἀχιλλεὺς ἄθα|[νατοῖ]σιν ἴσος.
Ἄλλ' Ἀχιλλεῦ δέ|[ξ' εὔθυ]σίην καὶ εἴλλαος ἴσθι
ἦμετέ|[ρ[αν ὀσιῆ]]ν μοῦσαν ἀπὸ γραφίδος.

«Обтёсанное кругом достоянье богов, колесница Ахилла, славный, радуемый волнами остров. Ты, который перед всеми получил в удел твою кровь, дитя Фетиды, равный бессмертным внизу (= в преисподней) Ахилл Эакид. Ты же, о Ахиллес, получи благую жертву и, милостивый, признай (=прими) нашу (вышедшую) из-под пера благочестивую музу».

Замечательно, что эпиграмма специально выдвигает Борисфен–Березань вперёд, особо величает его меж иными островами. Трудно переоценить тот факт, что на наших глазах открывается новая страница мифологии – поэзия дарит (только ли локальный, ольвийский?) вариант мифа, согласно которому утверждается, что после гибели под Троей Ахилл был перенесён своею матерью Фетидой именно на Березань («получил в удел твою кровь, дитя Фетиды, ... Ахилл»).

Список источников

- Белоусов, А. В. (2008). [Рецензия на книгу *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, hrsg. von J. Hupe]. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология*, 1(11), 117-130.
- Соловьёв, С. Л. (Ред.). (2005). *Борисфен – Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. К 120-летию археологических раскопок на острове Березань: Каталог выставки*. Издательство Государственного Эрмитажа.

- Шелов-Коведяев, Ф. В. (1990). Березанский гимн острову и Ахиллу. *Вестник древней истории*, 3, 49-62.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon* (Jones, H. S., Ed.; 9th ed.). Clarendon Press.
- Vinogradov, Ju. G. (1997). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Verlag Philipp von Zabern.

References

- Belousov, A. V. (2008). [Review of the book *Der Achilleus-Kult im nörd-lichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, hrsg. von J. Hupe]. *St. Tikhon's University Review. Series III: Philology*, 1(11), 117-130 [in Russian].
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon* (Jones, H. S., Ed.; 9th ed.). Clarendon Press [in English; in Greek].
- Shelov-Kovediaev, F. V. (1990). Berezanskii gimn ostrovu i Akhillu [Berezan anthem to the island and Achilles]. *Journal of Ancient History*, 3, 49-62 [in Russian].
- Solovev, S. L. (Ed.). (2005). *Borisfen – Berezan. Nachalo antichnoi epokhi v Severnom Prichernomore. K 120-letiiu arkheologicheskikh raskopok na ostrove Berezan: Katalog vystavki [Borisphen – Berezan. Early Antiquity in the Northern Black Sea Littoral. The 120th Anniversary of Archeological Excavations on the Island of Berezan: Exhibition catalog]*. State Hermitage Publishing [in Russian].
- Vinogradov, Ju. G. (1997). *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes [Pontic studies. Small writings on the history and epigraphy of the Black Sea region]*. Verlag Philipp von Zabern [in German].

Список иллюстраций

Рис. Березанский гимн острову и Ахиллу

Список сокращений

ВДИ – Вестник древней истории
 ПСТГУ – Православный Свято-Тихоновский Государственный Университет
 Bull. ép. – Bulletin épigraphique
 ed. pr. – editio princeps
 s.v. – spectra verbum
 LSJ – A Greek-English Lexicon
 SEG – Supplementum epigraphicum graecum

DE TITULIS OLBIAE PONTICAE ET VICINIIS II 4.*Again about the Berezan hymn to the island and Achilles***Fedor Shelov-Kovedyaev***PhD in History, Independent Researcher;**e-mail: shel-kov@yandex.ru; ORCID: 0000-0002-6846-2856**Moscow, Russia***Abstract**

The paper analyzes again the unique Greek inscription – the votive poem honouring Achilles-god and his island founded in 1987 on the Berezan. **The purpose of the study** is to analyze the reading options of the famous Berezan hymn to the island and Achilles and establish which of them most closely matches the idea of the ancient poet and the current state of the work he created. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive study of *all* the versions of the Berezan votive reconstruction proposed in world science is undertaken. **The research methodology** is based on the principle of scientific objectivity and the generally accepted methods, and the technique of historical and epigraphic discipline. **Conclusions.** The criteria for the restoration of this epigraphic document have been determined. The boundaries of the permissible in its reconstruction have been established. The meaning, structure and condition of the inscription correspond to the version published by the author in 1990 the most closely:

[Κυκλο]τερὲς κτεάτισμα θεῶν| [Ἀχιλῆο]ς ὄχημα,
νῆσσε περικλυ| [τή, ἦ], κύμασι γηθομένη,
σὸν πέ| [ρι εἴ]ληγεν Θέτιδος γόνος αἶμα| [ἔνερ]θε
Αἰακίδης Ἀχι| λ}λεὺς ἄθα| [νατοῖ]σιν ἴσος.
Ἄλλ' Ἀχι| λ}λεῦ δέ| [ξ' εὖθυ]σίην καὶ εἵλλαος ἴσθι
ἡμετέ| ρ[αν ὀσιῆ]ν μούσαν ἀπὸ γραφίδος.

“Oh, carved around the gods’ property, Achilles’ chariot, glorious, wave-rejoiced island. You, who before all received your blood as an inheritance, the child of Thetis, equal to the immortals below (= in hell) Achilles Eakid. You, O Achilles, receive a good sacrifice and, merciful, acknowledge (= accept) our (outgoing) pious muse”.

Keywords: inscription; verses; reconstruction; hymn; island; Berezan; Achilles; letter; lacuna; geography

DE TITULIS OLBIAE PONTICAE ET VICINIIS II 4.

Знову про березанський гімн острову і Ахіллу

Федір Шелов-Коведяєв

Кандидат історичних наук, незалежний дослідник;
e-mail: shel-kov@yandex.ru; ORCID: 0000-0002-6846-2856;
Москва, Росія

Анотація

Автор статті знову вивчає унікальний епіграфічний документ – знайдено в 1987 році на острові Березань поетичну посвяту, що оспівує Ахілла і його острів. **Мета дослідження.** Проаналізувати варіанти читання знаменитого березанського гімну острову і Ахіллу і встановити, який з них найбільш точно відповідає задуму стародавнього поета і нинішньому стану створеного ним твору. **Наукова новизна.** Вперше комплексно досліджено всі запропоновані у світовій науці версії відновлення Березанського вотиву. **Методи дослідження** базуються на принципі наукової об'єктивності та загальноприйнятій методиці і техніці історико-епіграфічної дисципліни. **Висновок.** Визначено критерії відновлення даного епіграфічного документа. Встановлено межі допустимого в його реконструкції. Змісту, структурі і стану напису найбільш відповідає версія, опублікована автором в 1990 році:

[Κυκλο]τερὲς κτεάτισμα θεῶν | [Ἀχιλῆο]ς ὄχημα,
νῆσσε περικλυ[τή. ἦ], κύμασι γηθομένη,
σὸν πέ[ρι εἴ]ληχεν Φέτιδος γόνος αἶμα|[ἔ]νερ|θε
Αἰακίδης Ἀχιλλεὺς ἄθα|[νατοῖ]σιν ἴσος.
Ἄλλ' Ἀχιλλεὺ δέ|[ξ' εὖ]θυ]σίην καὶ εἴλλαος ἴσθι
ἡμετέ|ρ[αν ὄσι]ῆ]ν μοῦσαν ἀπὸ γραφίδος.

«Обтесане кругом надбанья богів, колісниця Ахілла, славний, зрадуваний хвилями Острів. Ти, який перед усіма отримав в долю твою кров, дитя Фетіди, рівний безсмертним внизу (=в пеклі) Ахілл Еакід. Ти ж, о Ахіллес, отримай блага жертву і, милостивий, визнай (=прийми) нашу (що вийшла) з-під пера благочестиву музу».

Ключові слова: напис; вірш; відновлення; гімн; острів; Березань; Ахілл; буква; лакунa; географія

DOI: 10.31866/2617-7943.3.1.2020.205327

УДК 069+904+719(049.32)

**ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
У ВИМІРІ УКРАЇНСЬКОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ****Юрій Горбань***Кандидат культурології, доцент;**e-mail: y.i.gorban@gmail.com; ORCID: 0000-0001-5837-4409**Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна*

Рецензія на навчальний посібник: Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства : навч. посіб. / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. – 490 с.

Музей – тисячолітній феномен світової історії та культури. Феномен музею є предметом постійної наукової рефлексії. Рубіж ХХ – ХХІ століть у музейній практиці можна визначити як перехідний етап, що пов'язаний із масштабними трансформаціями музейного простору та його сенсів. Тріумфом музеєзнавства і пам'яткознавства на сучасному етапі є їх глобальне розповсюдження, профільна репрезентативність, високий соціальний попит.

Можна стверджувати, що сьогодні музеєзнавство і пам'яткознавство стоять на порозі глобальних перетворень у зв'язку з тенденціями розвитку культури, що заявили про себе в першій половині ХХ століття, отримали розвиток в його другій половині та характеризуються перехідними явищами нині.

Одним з актуальних завдань сучасного музеєзнавства та пам'яткознавства є розробка наукових концепцій збереження та подальшого експонування об'єктів історико-культурного надбання. Тому така колективна робота кращих фахівців музейної та пам'яткоохоронної сфери є доречною та збалансованою з огляду теорії та практики.

Навчальний посібник «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства» за науковою редакцією доктора культурології, професора Олени Миколаївни Гончарової та доктора історичних наук, доцента Сергія Жановича Пустовалова висвітлює актуальні питання музейної та пам'яткоохоронної сфери, історії, археології, законодавчого забезпечення даної галузі, експертизи історико-культурних цінностей, представляє погляди провідних науковців і практиків щодо розв'язання актуальних проблем музеєзнавства і пам'яткознавства.

Рецензований посібник вирізняється логічною структурою. Книга побудована у формі лекцій, доповнених численними вставками у вигляді таблиць, рисунків, які дозволяють краще зрозуміти та засвоїти інформацію.

Композиційно всі розділи вибудовані за одним шаблоном: матеріал, запитання для самоперевірки, завдання для самостійної роботи, питання для підсумкового контролю знань студентів (в окремих підрозділах), використані джерела. Особливо цікавим та дуже зручним є окремий список літератури для кожного підрозділу, що дозволяє швидко здійснити пошук необхідного джерела. При підготовці навчального посібника колектив авторів проаналізував значний обсяг теоретичного та нормативного матеріалів, сучасне національне та закордонне законодавство, відповідну нормативну-правову базу асоціацій, комітетів, організацій. Також для зручності та швидкого пошуку автори термінологічний апарат виділили курсивом, що дозволяє одразу ідентифікувати його в тексті, а також виключає можливість тлумачень, що обумовлені різними розуміннями одних і тих самих термінів.

Обсяг навчального посібника 490 сторінок. Він складається з передмови, шести розділів та відомостей про авторів.

Перший розділ «Законодавче забезпечення музейної та пам'яткоохоронної діяльності» включає п'ять підрозділів:

- Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України;
- Законодавчі основи охорони культурної спадщини в діяльності міжнародних неурядових організацій;
- Законодавство України в галузі охорони культурної спадщини (кінець XX – початок XXI ст.);
- Законодавчі терміносистеми музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності;
- Музеї України у системі публічного управління та адміністрування: нормативно-правовий дискурс.

Розділ присвячений законодавчим основам охорони культурної спадщини, пам'яткам всесвітньої спадщини в законодавстві України. Доречною є інформація про об'єкти Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО від України, а також перелік об'єктів культурної спадщини, на які готують номінаційні дос'є, та інформація про особливості відбору номінантів і правильна їх презентація. Також важливим є висвітлення основних законодавчих положень щодо збереження культурної спадщини, напрямів національної музейної політики. Автори доречно зауважують, що державу належить будувати за допомогою законів – це формує основний принцип державної політики в пам'яткоохоронній галузі, а успішне виконання законодавчих рішень у галузі значною мірою залежить від ефективності механізмів, що забезпечують це виконання, – механізмів громадського контролю.

У другому розділі «Музейна діяльність: теорія та історія» розглянуто музей як соціокультурний інститут; він містить сім підрозділів:

- Музей як соціокультурний інститут, ґенеза та еволюція музею;
- Історія розвитку музеїв в Україні;
- Становлення та розвиток музеєзнавства;
- Соціальні функції музеїв;
- Теоретичні дослідження музейної діяльності;
- Музейний простір у контексті культурологічних досліджень;
- Музеєзнавство в гуманістичній концепції освіти.

Автори навели хронологію та географію розвитку і еволюції музею; особливості існування в окремих регіонах та часових межах. Ґрунтовним і змістовним є матеріал про історію розвитку музеїв, зокрема в Україні. Цікавий запропонований поділ на три періоди становлення мережі музеїв в Україні – дорадянський, радянський та часу незалежності, кожен з яких характеризувався своїми завданнями та виконанням відповідних функцій. Слід звернути увагу на те, що музей як соціокультурний інститут організовує і координує діяльність людей, спрямовану на збереження пам'яток минулих епох і передавання знань про них. Таким чином він сприяє ідентифікації людства, його самоідентифікації і долучається до формування загального культурного простору.

Третій розділ «Прикладне музеєзнавство» охоплює одинадцять підрозділів:

- Науково-дослідна робота музеїв;
- Науково-фондова робота музеїв;
- Експозиційна діяльність музеїв;
- Інноваційні технології музейної експозиції;
- Екскурсійна діяльність музеїв;
- Культурно-освітня робота музеїв;
- Сучасні музейні атракції;
- Проектування архітектурних форм музеїв;
- Інноваційні технології в сучасному музейному просторі;
- Соціально-культурне проектування в музейних закладах;
- Зарубіжні виставкові музейні проекти як засоби формування позитивного іміджу держави.

Автори дослідили поняття «фонди музею» та охарактеризували основні його положення, визначили способи і шляхи комплектування фондів. Цікаво подана інформація про межі зберігання матеріалів, що встановлені для конкретних музейних предметів, та наслідки відхилень від зазначених умов. Доцільним є матеріал про музейну експозицію – в посібнику можна знайти основні підходи до визначення музейної експозиції, методи її організації, експозиційні прийоми. Заслугує на увагу тема музейних атракцій, що доповнена реальними прикладами підвищення сервісних аспектів музею. Також визначено та охарактеризовано основні форми сучасних музейних атракцій:

- Театралізована екскурсія;
- Ярмарок;
- Карнавал,
- Журфікс,
- Літературні читання,
- Воркшоп тощо.

Визначено, що принципи проектування архітектурних форм музеїв сьогодні базуються на використанні архітектури музею як інструменту стратегічного розвитку. Окреслено, що перед музейною сферою стоїть нелегке завдання зберігання артефактів минулого та орієнтування на сучасні потреби відвідувачів, і зазначено, які інформаційні технології використовують у своїй діяльності світові та українські музейні заклади.

У четвертому розділі «Теоретико-методологічні проблеми археології та пам'яткознавства» основна увага приділена археології та пам'яткознавству як навчальній дисципліні; він складається з чотирьох підрозділів:

- Археологія та музеєзнавство в науковому дискурсі;
- Археологія як навчальна дисципліна у системі освіти;
- Пам'яткознавство як наука про колективну пам'ять;
- Пам'яткознавство як навчальна дисципліна.

Викликають зацікавлення висновки про те, що прискорений розвиток музейної справи за минулі 50–100 років є результатом приділення особливої уваги до минулого, появою у більшій кількості людей вільного часу і т. ін. Проте які б нововведення нині не запроваджувалися в музейній справі, головною надалі постає теоретизація музеєзнавчих досліджень, фундація музеології. Автори ставлять за мету означити галузь наукового знання, предметом дослідження якої виступає колективна пам'ять, окреслити коло пам'яткознавчих дисциплін і демонструють новий погляд на пам'яткознавство як науку, визначаючи його основне завдання, об'єкт та сутність.

Розкрити сутність охорони культурної спадщини, охарактеризувати діяльність музеїв-заповідників та музеїв-скансенів – головна мета п'ятого розділу «Охорона та використання культурної спадщини», що складається з чотирьох підрозділів:

- Охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні;
- Музеї-заповідники України;
- Музеї-скансени: історія, сучасність та перспективи розвитку;
- Напрямки розвитку скансенів в Україні: експериментальне моделювання ремесел.

Доречним та цікавим є матеріал про вимоги ЮНЕСКО щодо включення об'єктів до Списку культурної спадщини, особливості структури номінаційного досяє. Колектив авторів звертає увагу на те, що міжнародні контакти української пам'яткоохоронної сфери розвиваються досить інтенсивно, проте існує брак системного підходу та належної державної підтримки. Історія розвитку музеїв-заповідників, їх класифікація, перелік та зазначення особливостей науково-проектної документації дозволяє належним чином оцінити масштаби історико-культурного надбання нашої країни. Значну увагу приділено музеям-скансенам та особливостям їх розвитку, діяльності, наведено кілька прикладів експериментального моделювання: залізоробне виробництво, гончарство, бортництво та медоваріння; доповнено фотографіями, рисунками. Наведені напрямки є актуальними, оскільки експериментальне моделювання процесів давньоруського виробництва та промислів ставить за мету максимально відтворити середньовічну атмосферу, систематизувати інформацію про поширені види ремесел, їхні функції.

Останній, шостий розділ «Експертиза музейних колекцій» містить сім підрозділів:

- Експертиза археологічних колекцій музеїв;
- Експертиза нумізматичних колекцій музеїв;
- Експертиза та музеєфікація зброї;
- Експертиза пам'яток меблярського мистецтва;
- Експертиза пам'яток образотворчого мистецтва;
- Експертиза іконопису;
- Експертиза та музеєфікація пам'яток науки та техніки.

Розглянуто та охарактеризовано теоретичні засади експертизи (матеріал, технологія, форма). Звернено увагу на види підробок давніх предметів та наведено

найбільш яскраві приклади. Для кращого розуміння та засвоєння теоретичних положень додано рисунки:

- Мезолітичні знаряддя;
- Дерев'яний посуд;
- Гончарна піч трипільської культури;
- Металеві знаряддя пізньої бронзи;
- Ареал розповсюдження пеньківської культури та багато інших.

Всі підрозділи наповнені цікавими інформативними особливостями, класифікаціями, унікальними характеристиками. Загалом автори розкривають суть експертизи колекцій нумізматики, зброї, книг, меблів, пам'яток ювелірного та образотворчого мистецтва.

Відомості про авторів та співавторів включають список авторів, їх наукові звання, місце роботи і перелік підрозділів, роботу над якими було здійснено зазначеним науковцем.

Висока концентрація якісного та належного матеріалу дозволяє розглядати кожен окремих підрозділ як самостійний, що припускає його використання в різних курсах із музеєзнавства і пам'яткознавства.

Структура та зміст навчального посібника «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства» відповідає вимогам написання навчальної літератури для закладів вищої освіти. Зміст посібника відповідає навчальному плану підготовки спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство». Текст посібника є змістовним, матеріал викладено чітко та послідовно; написаний він сучасною українською літературною мовою в науковому стилі. Навчальний посібник адресований студентам, аспірантам закладів вищої освіти, які вивчають музеєзнавство і пам'яткознавство, науковцям, музейним працівникам. Також він знайде свого читача не лише в особі фахівця музейної справи, а й усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною, правовими аспектами охорони культурної спадщини, а також музейним менеджментом, маркетингом тощо.

Наукове видання

**ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

**Серія:
Музеезнавство і пам'яткознавство**

Науковий журнал

2020 Том 3 № 1

Scientific publication

**BULLETIN
OF KYIV NATIONAL UNIVERSITY
OF CULTURE AND ARTS**

**Series in
Museology and Monumental Studies**

Scientific journal

2020 Volume 3 No 1

Научное издание

**ВЕСТНИК
КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ**

**Серия:
Музееведение и памятниковедение**

Научный журнал

2020 Том 3 № 1

Підписано до друку: 19.06.2020. Формат 70x100¹/₁₆
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітури Roboto, Times New Roman.
Ум. друк. арк. 7,48. Обл.-вид. арк. 6,85.
Наклад 300 примірників
Замовлення № 4442

Видавничий центр КНУКіМ
Видавець Київський національний університет культури і мистецтв
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції, серія ДК № 4776 від 09.10.2014